

MISKOLCZY AMBRUS

Csoportkép történésekkel

Az antiszemitizmus ürügyén?

Hálával kell tartoznom azért, hogy Erős Vilmos recenzióra méltatta *Nemzet és szellem* című munkám néhány vélt és valós állítását.¹ A vita mindig alkalom a számvetésre, továbbgondolásra, pontosításra, és ösztönzés további kutatásra. Amit Erős Vilmos ír, megért és nem ért meg, nem egyszerűen az írás és az olvasás felelősségét példázza, hanem azt is, hogy a magyar historiográfiai unalom légkörében még nem egy kérdésben szokatlan állítás olyan megszokott értelmező szöveggörnyezetbe huppan bele, hogy azonnal a megfelelő pavlovi reflexet válthatja ki. Persze valamiféleképpen olyan légkörben szocializálódtunk, hogy bizonyos hívószavakra vagy ilyesminek tetsző megállapításra fel-feltámad bennünk a kísérleti állatként reagáló lény. Nyilván összefügg ez a közéleti publicisztikai neveletlenséggel, amely kedvez az ideológiai atavizmusnak. A posztmodern diskurzivitás, a diskurzus-szerelés és annak látszatai is kedveznek a reflexológia, sőt olykor ki is merülnek benne. De a történetírás jelentősége talán abban rejlik, hogy valamiféleképpen visszahat arra az általános légkörre, amiből a leegyszerűsítés igénye sarjad. Az árnyaltabb világlátás kialakítása érdekében is műveljük, míg a historiográfiai unalom a denunciációs és leckéztetési megnyilvánulások táptalaja. A leegyszerűsítés és a pavlovi reflexológia (és kialakítása) többé-kevésbé egyetemes jelenség. Figyelni kell rá, ha van rá időnk és kedvünk, de nem kell túlzásba vinni. A nagy Szekfű Gyula, aki eléggé lenézte kis középosztályi olvasóit, sajnos, a hatás kedvéért a kelletténél jobban figyelembe vette őket. A román Cioran, aki 1938 táján kissé vérgőzös publicisztikát művelt, aztán – múltat feledtető – párizsi pszeudoremeteségében rá is jött arra, hogy „ne nézd az olvasodat!” De hát azért kissé meglepett, amikor a minap ezt hallottam:

– „Hallom, leantiszemizáltad Szekfűt!”

– „Te Jó Isten – kérdem riadtan –, hol tettem ezt?”

– „Most olvastam az *Aetasban*.”

– „Na, akkor jó!” Bár tegyem hozzá e kis párbeszédhez, nem is olyan jó. Miért lenne jó? Vagy miért is ne lenne jó? Mindegy! Igaz, ezen kis párbeszéd hívta fel a figyelmem, hogy jó lenne talán eltűnődni egy-két problémán.

Részrehajlás vagy tollhiba?

Igaza van Erős Vilmosnak, amikor azt tartja, „hogy ideje lenne már megszabadulni az ötvenes-hatvanas évek felfogásától, mely sajnos máig érvényesül”. De vajon ilyen egyértelműen igaz a megszakított idézet folytatása, ezen felfogás jellemzése is: „... miszerint »normális« történeti tanulmány csak a Szekfűvel való leszámolással, a tőle való elhatárolódással indíthat. Úgy tűnik, Miskolczy is jelentős mértékben ebbe a hibába esett, amire ékes bizonyíték, hogy Szekfű antiliberalizmusát bizonyítva szelektált antiszemitizmusáról beszél, holott például Marczali Henrik Szekfűt még a »Három nemzedék« idején sem tartja semmilyen mértékben antiszemitának, pedig ő ugyancsak kemény szavakkal utasítja el egykori tanítványának kon-

¹ Erős Vilmos: *Magyar szellem-történet*. Aetas, 2002. 3–4. sz. 294–298. A recenzált munka: Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világról. Budapest, Napvilág Kiadó, 2001. 248 old.

cepcióját”.² Így igaz! Mégis, ha ilyesmit hozunk fel (tekintély)érvként, akkor a hallgatást is elemezni kellene. Általában azonban üdvözölték a recenzensek Szekfű szelektív antiszemitizmusát is, bár ezzel a kifejezéssel nem éltek, aminek szintén megvan a maga jelentősége. Például a legkomolyabb ismertető, Concha Győző is a Szekfű-féle magyar önostorozás mellett nagy megértéssel fogadta és még cifrázta is a zsidó mentalításban rejlő „negatív alapjelleg” megjelenítését. Azt viszont már sokallta, hogy miután Szekfű a kapitalizmus „meggyökerezésében látja a 67-től 1900-ig terjedő hanyatlásunk fő okát,” a kapitalizmus „történeti kezdeteivel” ugyan foglalkozik, „de abban az angolszász keresztyénségnek döntő szereplésére nem tér ki, s egyoldalúan a zsidósággal hozza összeköttetésbe”.

Kérdés, ezek után kinek van igaza? A hibába való esésre majd visszatérünk. A szelektív (és nem „szelektált”) antiszemitizmus komolyabb kérdés. Elégképp képlékeny, kissé rokonítható a neológia ortodoxellenességével. Úgy tűnik, van köztük valami szimmetria, egymást táplálják, gondoljunk a magyar vicclapok karikatúráira, amelyeket még a mindent behálózó pártszervevények is sugalltak. A szelektív antiszemitizmus – amelynek megvannak a maga változatai is – valójában instrumentalizálja a nagy szakadást, az úgymond jó zsidókat kontraszthatásra veti be, hogy a rosszak rosszságát kiemelje. Ezzel pedig némi alapot ad azoknak, akik azon munkálkodnak, hogy a magyarságból kioperálják a zsidó vallásúakat, ami alapvetően ellentmond annak, amit egyszerűen polgári magyar nemzeti eszmének nevezünk, hiszen a szabadelvűségnek sikerült a nemzeti gondolatot az egyház és az állam szétválasztásának, valamint a felekezeti és a lelkiismereti szabadságnak a követelményeivel összekapcsolni, és biztosítani a nemzeti integrációt. Az antiszemitizmus valamennyi változata a maga kirekesztő technikáival a magyar társadalmat struktúrára, különböző erkölcsi és faji kategóriákra bontó dezintegráció fermentuma lett. A szelektív antiszemitizmus abba a szalon-antiszemitizmusba váltott, amely a totális antiszemitizmust a maga módján próbálta kamatoztatni.

Auschwitz után az említett nagy szakadást is másképpen látjuk, mint előtte, és megérezték ezt Szekfű Gyula is. (Egyébként valahogy úgy kellene látni, mint Jókai Mór, aki – bár nagy sajtómanipulátor volt, pártpolitikai kérdésekben az álnokság változatos trükkjeivel élt – a magyar nemzeti eszményeket valló ortodoxok magyar hazafiságát sem tagadta soha.) A jelzett kérdés messze vezet, a neológia posztmodern elmarasztalásáig, amiben nem osztozhatunk, mert feladatunk a megértés, és nem az ítélezés, az értelmezés sikere pedig nem valamiféle ideológiai kánonhoz való közeledésen múlik. Ugyanakkor az egész kérdéskör mélyen erkölcsi kérdés is. Ilyen értelemben a tények felsorolása és elhallgatása is ítélet.

Azzal a közvélekedéssel is csak egyet lehet érteni, hogy az antiszemitizmus sokkal inkább a keresztények problémája, mintsem a zsidóké. Ehhez a közvélekedéshez persze kellene valami megszorító formula. Nagy a választék. Oda lehet ezt képzelni, és kellene is. De ez nem változtat a lényegen: a modern magyar reformkonzervativizmust átszötte a szelektív antiszemitizmus; valamiféle gyermekbetegsége lett, és minél hamarabb átesett rajta valaki, annál jobb volt neki – és nekünk, akiket sok minden köt ehhez a szellemi örökséghez is. Példáim ezt erősítik meg. Horváth János „ékes” példa, a Nyugat ún. magyartalanságairól szóló írása és könyve (*Aranytól Adyig*) sötét folt az ő munkásságában, későbbi következetes magatartása az álmagyarkodó antiszemitizmus ellenében annál tiszteletreméltóbb. Hoztam is rá néhány példát, az önvizsgálat értelmét és jelentőségét érzékeltetve.

Szekfű Gyula a legbonyolultabb jelenség, éppen ideológusi jelentősége miatt. Nem mondtam és nem mondom, hogy antiszemita. Nem is tudom, és talán nem is tudhatom. Marczalinak talán – a maga módján – igaza lehet. De ettől függetlenül Szekfű 1919 után fogant profetikus nézeteit átszövi a szelektív antiszemitizmus, sőt ha a *Három nemzedéket* alaposabban megforgatjuk, láthatjuk, olykor az írás lendületében már-már elmosódnak a határok, olykor a modern, zsidó származású értelmiségi és a galíciai kaftános zsidó magatartásá-

² Vesd össze Dénes Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója.* Budapest, 1976. 166.

ban talál olyan közös mozzanatot, ami ellentmond a szelektivitás elvének is, bár alapvetően ezt akarja érvényesíteni, de hát nem könnyű ... Mindenesetre igyekeztem finomítani Kerényi Károly 1945-ös interjújának sarkított kitételeit. A kiváló klasszika-filológus, mint könyvemben jeleztem: „... éppen szellemtörténész kollegáira sújtott először, mert arra a kérdésre, hogy a háborús évek elhibázott külpolitikája juttatta-e az országot a »jelen helyzetbe«, Ady Endrét idézte előljáróban: »Valahol utat veszítettünk«, és rögtön hozzátette, hogy 1944 elején az egyik baloldali lap vezércikkének címeként ezt a keserű igazságot választotta »egy neves budapesti egyetemi tanár, akinek kétes hírnevéhez tartozott az, hogy Magyarországon ő lett az antiszemita kurzus első írói tehetséggel rendelkező teoretikusa«. Ez a professzor Szekfű Gyula. De a mérleg mégsem ennyire negatív. A képet árnyalja Kerényinek a válasza arra a kérdésre, hogy »sok ilyen ember volt Magyarországon?«:

»Nemcsak kommunista vagy kifejezetten németellenes, szélsőségesen magyar-népies értelmiségiek váltak Németországnak – alattomban imádó – híveivé, hanem voltak olyan korábbi antiszemiták, a demokrácia és bármiféle liberalizmus ellenségei, akik az első antiszemita törvényjavaslat után 1938 karácsonyán nyíltan ellenzékbe vonultak, és aggódtak a majdnem idilli módon békés magyar szigeten élő egymillió zsidó életéért. Megfelel a tényeknek, ha Svájcban még 1944. március 19. előtt is titkos magyarországi humanizmusról beszéltek. Igen, ez a keresztény-humanitárius érziületű humanizmus nem is volt nagyon titkos, hanem éppen azért, mert hordozói részben késői konvertiták, a korábbi antiszemita-keresztény kurzus megtért képviselői voltak, inkább tüntető jellegű volt, és abban elhibázott, hogy a megtérés – bár őszinte volt, és a megtértek számára eléggé keserű – hiteltelen maradt, és egyben a német típusú antiszemitizmus fegyveres misszionáriusainak dühét váltotta ki.« Kerényi a későbbiekben »olyan elemek többé-kevésbé őszinte megtéréséről« szolt, »kik korábban udvari humanisták módján alkalmazkodtak.«” Mint jeleztem, az élet bonyolultabbnak bizonyult.

Talán idéznem kellett volna Szerb Antalt is, ő így látta: „Az antiszemitizmus tette népszerűvé a korszak két legkiemelkedőbb íróját, kiknek munkásságában az antiszemitizmus csak átmeneti és részletkérdés volt: Szabó Dezsőt és Szekfű Gyulát is.”³ Szerb Antal optimizmusának az alapja az volt, hogy felismerte Szekfű nagyságát, hiszen szerinte „mai irodalmunk legösszetettebb alkotó-egyéniisége.” Emellett, hangoztatja Szerb Antal saját korának szóló íróniával: „Paradox módon ő, a konzervatív szellem bajnoka, talán a legigazibb demokrata ma írónk közül.” És „stílusában, ironiájában, a történelmi események helyreállításában alkotó művészi értékeket valósít meg”.⁴

Innen a felelőssége is. Asztalos Miklós emlékirataiban sok mindent meglátott Szekfű Gyula változásainak belső logikájából, és ezt szintén idéznem kellett volna, ha akkor ismertem volna: „Szekfű soha sem volt csak historikus, minden műve »időszzerű« is volt és tulajdonképpen publicista, aki a kor időszzerű kérdéseire történeti témákon keresztül utalt. [...] Nem véletlen volt, amikor a bécsi udvari levéltár tisztviselője a *Száműzött Rákóczi* megírásakor rombolólag lépett fel a század eleji negyvennyolcas szemléletű Rákóczi-idealizálás ellen. Az sem volt véletlen, hogy az első világháború alatt a német nyelven megjelent *A magyar állam életrajza* című könyve a világháborús együttműködés német orientációjában fogant. Mint már említettem, az 1919-ben megjelent *Három nemzedék* című műve leszámolt a dualizmus évtizedeivel, s tanulságul valósággal megvetette az antiszemitizmus tudományos ágyát. Bethlen Gáborról írt könyve szembefordulás volt a felbukkant transilván látással. A *Magyar Történet* XVIII. századi kötete a magyar katolicizmus glorifikálásával vágás volt kora erősen protestáns telítettségű közélete felé. A *Három nemzedék* második kiadásában, amikor számba vette azt, ami »azóta történt«, az új magyar élet neobarokk jelenségeit ostromozva, végül is a 20-as évek és a kezdeti 30-as esztendőik eszményein vágott végig, épp úgy, mint majd

³ Szerb Antal: *Magyar irodalomtörténet. II.* Kolozsvár, 1934. 233.

⁴ Szerb: *Magyar irodalomtörténet*, 235.

1945 után megjelent művében infernónak írta le azokat az évtizedeket, amelynek ő is munkása volt.

Ez az erős publicisztika is tette őt nagy hatásúvá. Ezért lettek hívei és ezért ellenségei is. De hatása csak politikai vagy világnézeti volt, nem pedig történettudósi. Minthogy minden sorát eredeti egyénisége határozta meg, utánozhatatlan volt. Ez az oka annak, hogy nagy olvasottsága és elég hosszasan egyetemi tanársága ellenére sem volt egyetlen tanítványa sem, aki az ő szemléletét vitte volna tovább. Egyedüli és társtalan volt, mint ahogy minden nagy publicista egyedülálló.⁵

„Társtalan” volt azért is, mert változott. Ezért jeleztem a *Szellem és nemzetben*: „... nemzeti jellemtanának fényével ragyogtatta be Marczali Henriket, amikor 1943 júniusában – nem kis bátorsággal – emlékbeszédet tartott az előd és mester sírkövének felavatása alkalmából, és külön kiemelte a nagy történész zsidóságát: »Ősei több nemzedéken át rabbik voltak, s édesatyja híres talmudista, aki már 1860-ban magyar gyászbeszédet tartott Széchenyi emlékezetére, 1876-ban pedig Deák fölött. Marczali magyarnak született, asszimilációra nem volt tehát szüksége, s mint igazi magyar tartozott Gyulai Pál baráti köréhez, mely egy hanyatló korszak legjobb magyarjait egyesítette magában.« Továbbá: »Marczali, mint a Budapesti Szemlében Gyulai Pál állandó munkatársa, osztozott Péterfy Jenő, Riedl Frigyes és annyi más kitűnő magyar nemzetszemléletében, nemzet és állam, magyarság és nemzetiségek dolgában, ily tárgyú cikkeinek tanúsága szerint, ezekkel együtt olyan nézetei voltak, melyek sokban érintkeznek a mai és holnapi tisztultabb nemzeti felfogásokkal.«⁶

Kétségtelen, Szekfű Gyula nézetei a 30-as évekre folyamatosan tisztultak. A náci historikus, Klaus Schickert legnagyobb sajnálatára, mert szerinte Szekfű Gyula volt az, aki elsőként próbálta meg „a zsidókérdést a maga egész jelentőségében hazája újkori történetében megragadni” – a *Három nemzedékben*. „Aztán csend lett. Senki sem merete Szekfű ásóvágását folytatni.” Csak Farkas Gyula tette ezt *A magyar szellem szabadságharcában*, amely 1940-ben Berlinben jelent meg németül, viszont neki is felrótta a náci szerző az asszimilációs gondolat elfogadását.⁷

Szekfű Gyula még ennek ellenére is elhatárolta magát Farkas Gyulától. Nem vállalta a szellemi atyafiságot sem. Jellegzetes értelmiségi ideológusi „játék” ez a felelősséggel. Sokan átérték: „A tudomány kohójának szerény munkásai – írta Prinz Gyula – gyakran borzadhatnak meg azon a látványon, amikor akarattuk ellenére munkaelméletük egy részét szikra gyanánt viszik tolvajok a népek képzeletének kazaljaihoz, hogy azokat lángra lobbantsák, de ellenére semmit sem tehetnek. Ilyen a legnagyobb földi hatalomnak mondott tudomány politikai szerepe.”⁸ És Szekfű *Három nemzedéke* még nem is tiszta „munkaelmélet”, hiszen saját „felismeréseit” jól összehangolta a közvélemény egy részének várakozásaival. Az epigonok viszont riasztó karikatúráként is hatottak. A maga szellemi és erkölcsi integritását őrizni akaró értelmiségi ideológusnak saját magából is meg kell valamit tagadnia korábbi nézeteiből, amikor ezekből olyan következtetéseket vonnak le mások, amelyek az ő világát és eszményeinek valóra váltását is veszélyeztetik. A baj csak az, hogy az önelhatárolódás hallgatólagos. Ez a kései utódokat is megtéveszti, főleg ha akarják.

A magyar historiográfiai unalom 1989 utáni korszakában sok korábbi nézet mint valami érték bukkant fel a hirtelen militáns antikommunizmus jegyében, az ostobaság mellett nyilván valamiféle olyan antiszemlémi reflex következtében, hogy amit a bolsevisták elleneztek, az csak jó lehet. A rehabilitálás reflexe szép dolog, de azért amit például Szekfű Gyula igaz böl-

⁵ Lásd Miskolczi Ambrus: „A történeti Erdély” és az „Állam és nemzet” öröksége. *Historiográfiai kérdőjelek*. Századok, 2003. 1. sz. 222.

⁶ Szekfű Gyula: *Marczali Henrik*. Évkönyv, IMIT, 1943. 131.

⁷ Schickert, Klaus: *Die Judenfrage in Ungarn*. Essen, 1943. 7–9.

⁸ Prinz Gyula: *Magyar földrajz. Az államföldrajzi kép*. Prinz Gyula, Cholnoky Jenő, Gr. Teleki Pál, Bartucz Lajos: *Magyar föld magyar faj*. III. Budapest, [é. n.] 232.

cességgel megtagadott vagy gondosan elfelejtett, talán nekünk sem feltétlenül kellene értéknek felmutatnunk. Számomra a magyar historiográfiai tájon a fény és árnyék összjátéka, a változás dinamikája az érdekes és a tanulságos, ha szabad ezzel a kifejezéssel élni. De hát az 1930-as évek történetírásának története erkölcsök története is. Az igazi mérce Babits Mihály költészete és vallomásos publicisztikája. Szekfű Gyula is figyelmeztetett erre, idéztem is: „Már életében is magasan fölöttünk állott; gyakran az volt a benyomásom, hogy Vörösmartyval állok szemközt szobájában, nyelvünk nagy művészeivel, az istenáldott költővel, aki a költészet tiszta világában is ösztönével élesebben érzi és jobban megérti nemzetünk sorsát, mint mi, itt lent okoskodó apró emberké. Babits szelleme már a kórágó kínjai közt eltávolodott tőlünk, s elnyerte az objektivációt, mely a halottakat oly hatalmassá teszi: »Jónás Könyvé«-ben már biztos utat mutat, eligazít, kézen fogva vezet bennünket örvénylő kétségeink között, amint csak egy halott vezethet.”⁹

Éppen ez a mély erkölcsiség kötelez arra, hogy a dolgokat és a szövegeket egymás mellé helyezve megpróbáljunk valamiféle portrét és tablót felvázolni – amint annak igényét és követelményét Halász Gábor oly szépen megírta. Hogy sikerült-e nekem így eljárnom vagy sem, pontosabban: mennyire sikerült így eljárnom, azt magam nem ítélem meg. Akkor még Halász Gábor izgalmas és mély írását sem ismertem, bár kellett volna.¹⁰ De hát mi tagadás, a mai világban a számítógép ír, gondolkodik és lassan már az is olvas helyettünk. Erős Vilmos számítógépéből kemény kritika jött elő. Nagyon helyes, de igaz-e? Igaz-e, hogy miközben Szekfűt – szerinte – elmarasztalom, szerintem meg nem azt teszem, „... ugyanakkor Eckhardt Sándor és Zolnai Béla húszas évek eleji egyértelműen zsidóellenes cikkeit Miskolczy egyértelműen tollhibának minősíti”.

Lássuk tehát, hogyan is estem bele – úgymond – ebbe a hibába. A „hibába esett” kifejezés egyébként a bűnbeesés szekularizált változata, jelen esetben ideológiai véték, amire azért kapok némi feloldozást. Némileg meg is érdemlem. Még hozzá azért, mert kétségtelen, igaza van Erős Vilmosnak, hogy a kelletténél többet idézek, pontosabban a számítógépem. De így sok olyan információ felvonul a papíron, melyek azért a szerzői véleménnyel ellenkező nézeteknek is alapként szolgálhatnak. Hiszen céloim nem az, hogy bárkit is meggyőzzek, hanem az, hogy lehetőséget nyújtsak bizonyos dolgok továbbgondolására, arra is, hogy az olvasó más-ként láthassa, ha akarja azt, amiről írni próbáltam. Az általam „kedvelt” – idézem Erős Vilmost – kapcsolós és szögletes zárójelek célja nem az, hogy én vonjak csak le következtetéseket, amelyeket nyilván valóban „nem mindig tud”-ok, hanem az is a cél, hogy a letűnt világot a maga bonyolultságában próbáljam megjeleníteni. A zárójelekre rákényszerített az idézés pontossága. Lássuk például azt – számítógépem emlékezete szerint – az egyetlen alkalmat, amikor a „tollhiba” kifejezéssel éltem. Zolnai Bélának *A magyar stílus* című 1939-ben – *a Mi magyar?* című kötetben – megjelent tanulmányából idézek. Ezen tanulmányt 1957-ben újra kiadta a szerző, természetesen néhány, ám jelentős módosítással. Zolnai Béla 1939-es szövegének 1957-es módosításait kapcsolós zárójelbe tesszük, mert a szerző maga is használt szögletes zárójelet. Kapcsolós zárójelbe kerülnek tehát a régi szöveg módosított és elhagyott részei. És mivel a szerzőnek volt egy különnyomata, amelybe beleírt, szövegrészeket aláhúzott és itt-ott jelölte, mit hagytak ki, az oldalhúzással vagy aláhúzással jelölt részeket aláhúzzuk, lapszéli megjegyzéseit vastaggal szedjük.

„A magyar stílus» dicsérete önkritikával társult a nyelvi homály megítélésében is. Mert: »a magyar világosság csak eszmény, amit beszédünkkel nem szoktunk megvalósítani«. Ez azonban erények forrása is. »Az úgynevezett zeneiség is hozzájárul költői nyelvünkben a pusztán logikus-értelmi elemek háttérbe szorulásához. Ezt a zeneiséget, ezt a kifejező homályt végigkísérhetjük Balassitól kezdve Berzsenyin, Vörösmartyn, Aranyon keresztül Ady Endréig és napjainkig {Mécis Lászlóig}.« Ezzel szemben: »A francia stílusideál lényegében a purizmus.

⁹ Szekfű Gyula: *A halottak között*. Magyar Nemzet, 1941. aug. 31. 198. sz. 5.

¹⁰ Halász Gábor: *Tiltakozó nemzedék*. Budapest, 1981. 1044–1048.

Távoltartani a nyelvtől minden elemet, ami a hagyományos harmóniát zavarná.” Viszont: „Nálunk nemzeti norma a nyelvfejlés. A mai nyelvzsegyenítő, a meglevő nyelvananyagot variáló neopurizmus, amit főleg asszimilált, de gyöngye nyelvérzékű {német} honfitársaink {és érdemekre pályázók, de magyarul rosszul tudók} propagálnak. – múlt jelenség; a nyelvújítás tudott nagy találékonysággal alkotni, sőt semmiből is teremteni ...»

Az egész tanulmányban ez az egyetlen ízléstelen észrevétel, amelyet okkal húztak ki az 1957-es kiadásból, szerző és szerkesztő egyaránt. De hogy akkor mennyire csak nyelvbötlés ennek a korabeli közhelynek a felemlegetése, mi sem mutatja jobban, mint az, ahogy ezt az általánosítást másnál elutasította. Egyik könyve lapszélére ugyanis a következő észrevételeket ejtette el: »Érzelmlein uralkodik, mert nem való a külvilág elé az, ami lelke mélyén zajlik.« »**Hát a francia?**« »Összefügg ezzel hallgatagsága, szűkszávúsága. Ha valakinél ellenkező jelenségekre bukkanunk, ott nyugodtan feltételezhetjük, hogy még nem teljesen asszimilált magyarral állunk szemben.« Zolnai megjegyzése: »**hülye**«¹¹ Mit gondolhatott Zolnai Béla, amikor újraolvasta »A magyar stílus«-t, és az inkriminált passzust oldalhúzással látta el?

De mindenekelőtt maga »A magyar stílus« szelleme és fő mondanivalója is érzékelteti, hogy a fenti általánosítás tollhiba volt.”

Tollhiba volt azért, mert már túl volt a 20-as évek, általam elég gunyorosan bemutatott antiszemita cikkeskékén. Jeleztem, hogy ezek írogatásával felhagyott, méghozzá miután kapott egy kemény figyelmeztetést a *Múlt és jövő*-ben. Ez ugyanis a logikai ellentmondásokat mutatta ki a harsány és vulgáris antiszemizmusból. Egyébként nem volt tollhiba, ha arra gondolunk, hogy a neopurizmus elmarasztalása saját apjának, Zolnai Gyulának szólt, az atya és fiú tusakodásának egy kis alfejezetet szenteltem, mintegy érzékeltetve, hogy nagyon mélyről jövő indulatok miként színezik a felszíni tudományos világot.

A probléma nem az, hogy szellemtörténéseink ma kínos megnyilvánulásait felidézünk és ezek alapján éppen aktuális mércénkkel mérjük eljünk, ítéljünk stb. A probléma az értelmiségi felelősség kérdése. Pontosabban az értelmiségi magatartás jellemzése. Az 1930-as évek Magyarországot vizsgálva, azon nagy ellentmondásnak az elemzése, hogy miközben a reformkonzervatívok nemzeti megújulást igenelek, egyesek olyan ideológiai elemekkel manipulálnak, melyek éppen az általuk is vallott nemzeti célok megvalósítását gátolják, röviden: bomlasztják a nemzetet – ha szabad ezzel a kifejezéssel élni. Persze, kérdés: mi a nemzet? Ezt nem határozták meg, de általában történeti képződménynek tartják, az asszimilációt pedig pozitív folyamatnak, és az – úgymond – rosszul asszimiláltakban keresik a hibát, a legnagyobb hévvel Szekfű Gyula. Kérdés: mi a magyarság mércéje számukra? Némi leegyszerűsítéssel: a jó hagyományokhoz való viszony. De mi a jó hagyomány? Úgy tűnik, múltba vetített jövő. Ezt – igaz van Erős Vilmosnak – valóban bővebben kellett volna kifejteni. Mentségemre legyen mondva, a munkám központjában álló *Mi a magyar?* című mű kimerítő olvasmány, a *Szellem és nemzet*-ben talán a kelletténél jobban kimerültem benne, és az olvasót is alaposan kimerítem vele, hacsak nem lapozza át – több-kevesebb bölcsességgel. Hogyan lapozta át – közben nyilván alaposan mérlegelve – Erős Vilmos? Lássuk az eredményt!

Mai mérce és régi norma?

Erős Vilmos, miután „nagyjából” egyetért a *Mi a magyar?* – általam adott – értékelésével, pontosabban jelzi: „Kevésbé lehet egyetérteni azzal, hogy Miskolczi nem egyenlő mércével méri a kötet szerzőit és szerkesztőjét. Miközben ugyanis alapvetően pozitívnak tekinti Eckhardt Sándor és főleg Zolnai Béla felfogását, jóval kritikusabb Szekfű Gyulával szemben. Jóllehet a két kitűnő irodalmár és nyelvész sokkal közelebbi szemléleti rokonságban áll Szekfűvel, mint azt Miskolczi véli – ezért is kerülhettek be írásaik a kötetbe.”

¹¹ Trócsányi György: *A magyar nemzeti karakter*. Budapest, 1940. 16. (MTAK, 814 229)

Megvallom, úgy érzem, az egyenlő mérce és még inkább Szekfű Gyula oly ragyogó kvalitásai miatt vagyok kritikusabb. A szellemi rokonság érzékeltetése érdekében egyébként az irodalmárok és a történészek közötti hagyományos különbséget sem teszem meg, amelyet olykor szokás történész részről a kissé lekezelő „irodalomtörténéseink” fordulattal kiemelni, érzékeltetve, mi történészek – számomra problematikus – fölényét: „A szellemtörténet holisztikus ígérettel jelentkezett. Világmagyarázattal kecsegtetett, és így valamiféle üdvtörténeti sémát villantott fel. Az elveszett paradicsom – hogy Várkonyi Nándor posztthumusz művének címével éljünk¹² – nosztalgija élt a tudat mélyén. A Szellem megismerése, a vele való azonosulás, a benne való felolvadás a totalitás igény – Kerényi Károlynak a szellemtörténeten is túlmutató szavával élve – az „egész-ség” igény kielégítését érte. A szellemtörténet a tömegpolitika és annak szellemi kiszolgálása ellenében valamiféle menedéknek is bizonyult; a politikai hatalomtól való kellő távolságtartás eszköze is lehetett.”¹³

A szellemi rokonság viszont erős szemléleti különbségekkel párosult. Ezeket igyekeztem mikroszkóp alá helyezni. Kis különbségek nagy híve vagyok. Esetünkben is éppen a sokszínűség a magyar szellemtörténet egyik éltető forrása. Klasszikusai nem ideológiai leckét recitáltak, hanem saját eredményeiket mutatták fel. Önálló egyéniségek voltak, és nem ideológiai vonalhoz alkalmazkodó tollnokok. Mindenki a maga útját járta – közös eszmények, közös múltélmények, közös jövőkép jegyében. Az elveszett paradicsom, amelynek nosztalgija élt bennük, valóban a Szent István-i Magyarország volt – mondhatnánk, és nyilván van, aki azt mondaná: a multikulturális Magyarország, ha nem éppen a multikulturális Habsburg Birodalom divatja járná. Erős Vilmos „a sokkal közelebbi szemléleti rokonság” érzékeltetése érdekében idéz is Zolnai *A magyar stílus* című tanulmányából olyan részt, amely nagyjából lefedi a Szekfű-féle Szent István-i Magyarország látomását. Bár szeretem a termékeny káoszt, de úgy látszik, a túl sok idézettel, zárójellel, szerteágazó megjegyzéssel természetlen érveléshez adtam alapot, és így nem érdemlem ki a dicséretet, hogy szerénységemnek „itt sikerül valóban értelmeznie is” Zolnainak „a Szent István-i szellemiséghez való kötődését”. Az érvelés természetlensége ugyanis abban rejlik, hogy az idézett részek *A magyar stílus*-nak az 1957-es változatából maradtak ki, és nem az első megjelenésből, amint azt Erős Vilmos hangsúlyozta. Az 1957-es változathoz kiharadt a liberális szó és az örök magyar liberalizmus dicsérete. Az olvasót azzal tévesztettem meg, hogy jeleztem: ez Szekfű antiliberalizmusa ellen irányult. Hozzá kellett volna tennem, hogy ez a példa is jelzi, Szekfű és kora liberálisabb volt, mint az 1957-es kiadás szerkesztői vagy inkább az akkori korszellem, melynek a szerkesztő csak érvényt szerzett, ha jól akart magának és a szerzőnek.

Egyébként – úgy érzem – alaposan érzékeltettem, hogy Zolnai Béla a *Három nemzedéket* milyen kritikusán olvasta. És ez még hagyján, a *Magyar Szemle* Szekfű-émlékszámában,

¹² Várkonyi Nándor: *Az elveszett paradicsom*. Budapest, 1994.

¹³ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSZKK) Levelestár, Kerényi Károly levele Kövendi Dénesnek. Tegna, 1946. augusztus 10. „Csak ismételhetem: valóban ideális az, ha a természettudományok és szellemtudományok világa az emberi egészség jegyében harmonikusan tükröződik a lélekben.” Jungról szólva: „A cél, amely előtte lebeg, valóban a »Ganzheit«. Egészen tudatosan az: a Freud-féle »analitikus« pszichológiával ő tudatosan állította szemben a synthesis-t, a komplexe Psychologie-t, de ebben benne az ő, s általában a psychologusok Ganzheit-jának korlátozottsága is. Amire a psychologusok törekszenek, az a lélek egészsége, úgy is mint Gesundheit és így is mint Ganzheit. Beteg ugyanis a ketté vált »hasadt« lélek: az a lélek, amelyet tudatos és tudattalan felének disharmonijája befolyásol. Harmóniába a lélek két felét, a racionálisat és irracionálisat akarják hozni. S megdöbentő az az idegenség, amellyel a természet, sőt a kultúra kívül, nem pusztán a lélek álmában felépült világával szembenállanak. Semmi érzékük hozzá. [...] Hogy a pszichológusnak nincs érzéke a természet valóságához (csak a valóság valamilyen racionális árnyképéhez), a természettudós pedig – legalábbis annak a típusnak, amelyet eddig ismerünk – a lélek valóságához, arra sohasem fognak rájönni, épp ahogy egy teljesen muzikalitás nélkül való embernek sem lehet fogalma arról, hogy mi je hiányzik. A lelket is és a természetet is, az embert is és az őt körülfogó világot is a mythologia, a filozófia s a nagy művészetek mindegyike emelé egész-szé, a pszichológia nem – egyetlen tudomány sem egymagában.”

pontosabban a nagy historikus 60. születésnapjára összeállított számában a maga szintén finom iróniájával meg is jegyezte: „Szekfű legnagyobb hatású könyve kétségkívül a »Három nemzedék« volt. Itt megint nehéz elválasztani az írói művészetet a mondanivaló súlyosságától. Tény, hogy Szekfű úgy tudta előadni eszméit, hogy a forradalmak utáni szellemi és politikai reakciónak egész ideológiája az ő könyvéből táplálkozott: kifejezte korát és korát kifejezve irányítója lett korának. Bármiképpen gondolkozunk is a mai politika síkján erről a könyvről, megjelenésekor (1920) a nemzet úgy fogadta, mint régen várt ígét, amelyben testet ölt egy új Magyarország evangéliuma. A hatvanhetes liberális félszázad mint a dekadencia szomorú korszaka: ez volt a tézis, amely a nemzeti erőnek társadalmi és nemzeti szervezkedését tűzte ki célul. A könyv eszméin mohón kaptak a vezércikkírók és népszónokok, akiknek hatásos bölcsessége mögött ezúttal egy történetfilozófus megfogalmazásai állottak ... A »Három nemzedék« személyes élménye volt a szerzőnek, amint ő maga bevallja: a nemzeti katasztrófa okait kutatja könyvében. Szekfű itt kilépett a történetírónak múltba zárkozó hűvösségéből, és a jelennek szól, néha a próféták ostorozó szavával. És a nemzet tűrte az ostort, keresve azokat, akikre átháríthatja a bűnösséget ...” A pamflet a bűnbakkeresésnek adott táptalajt. A fentiekben pedig az a Zolnai Béla nyilatkozott meg, aki egyáltalán nem osztotta Szekfű Gyula hanyatláselméletét, azt, hogy a 19. század kapitalista fejlődése és liberalizmusa olyan hanyatlás lett volna, amely valamiféle végzetszerűséggel vezetett a történeti Magyarország szétveréséhez és a magyarság nagy lelki és társadalmi válságához. Zolnai könyve *A magyar biedermeier* sok vonatkozásban a *Három nemzedék* ellenkönyve. Nem hangoskodva, finoman, ahogy „úriemberhez” és bajtárshoz illik. És talán némi kritika és önkritika is rejlik abban, ahogy csak célzott az említett pamflet azon üzenetére, amely hitelesítette az antiszemita tézist, mely szerint Magyarország létének központi kérdése a „zsidókérdés”, ugyanakkor tette ezt olyan formán, hogy nem vállalt szellemi közösséget semmilyen antiszemita politikai pártszerveződéssel.

És tegyük még Zolnai fent idézett soraihoz azt is hozzá, hogy az emlékszámban felvázolt Szekfű-jellemzésben még bujkált némi irónia, mert „Szekfű Gyula a történetírás legnagyobb lírikusa Magyarországon”.¹⁴ A lírikus minősítés némi – baráti malíciára utaló – szimmetriában áll azzal, ahogy maga Szekfű éppen Németh Lászlót lírikusnak nevezve tette ki a historiográfiai porondról, ahogy egy jó vendéglős a kellemetlenkedő vendéget.

Erős Vilmos szerint „szó sem lehet a liberális Zolnai és az antiliberális Szekfű szembeállításáról, hiszen mondanivalójuk közös töről fakadt, amit egyébként frazeológiájuk hasonlósága is alátámaszt”. Csakhogy ezen nyugszik kettejük halk vitája is. Ettől még mindketten fel-emlegethették a Szent István-i toleranciát. A tolerancia igénye nézetkülönbségekkel és azokat éltető dialógussal párosult. Egyetérttek Erős Vilmostal, vagy inkább egyetértenék, ha következő mondatába nem csúszott volna sajtóhiba: „Ezzel szemben Szabó Dezső, Németh László vagy Mályusz Elemér, de Zolnai édesapja (általában a turanisták, akiket mindketten [Zolnai Béla és Szekfű Gyula] alapvető ellenségüknek tekintettek – s ezt Zolnai [Béla] esetében Miskolczi kitűnően dokumentálja [pontosabban a számítógépem]) az egynyelvű országra esküdtek, s fő problémájuk [sic] valóban a nyelvi, népi jelleg, a faji egység és a kulturális identitás megőrzését, a disszimilációt tartották.” [Kérem a szerkesztőket, ha ilyen elírástól bicegő mondatot találnak dolgozatomban, javítsák ki, vagy szóljanak! Erős Vilmosnak is szólhattak volna!]

Nagyjából így lehetett, ahogy Erős Vilmos írja, bár azt hiszem, az említett alkotók mint politikai matadorok a disszimilációt nem vallották programként. Az asszimiláció lehetetlenségét hirdették, bár azt is eltérő módon, és ezzel a diszkriminációt programként valló és megvalósító honi politikai erőkkel kerültek cinkosságba, ezek pedig a náci politika ötödik hadoszlopává váltak. A disszimiláció náci program volt, az asszimiláltak kiléptetése, kicsalogatása a magyar nemzetből, a diszkrimináció pedig egyszerűen kirekesztés, hiszen a cél: leválasztani

¹⁴ Zolnai Béla: *Az író*. Magyar Szemle, 1943. máj. 256–258.

a németiséget és a német eredetűeket, kiirtani a zsidóságot, hogy a még megmaradt magyarságot – miután elpucolják az arisztokráciát is – folklorisztikus kuriózummá tegyék. Azt még meg lehet jegyezni, hogy Szabó Dezső megérezte a disszimiláció veszélyét, és még az első zsidótörvényért sem lelkesedett, el is ítélte azt, a maga módján,¹⁵ és olyan kemény – mit kereljük, egyenesen alpári – kifejezésekkel illette az olykor széplelkűségükben tetszelgő tömeggyilkos diktátorokat, hogy csodálom, nem indítottak ellene becsületsértési pert, például gyűlöletbeszéd miatt ...!

Nagyobb probléma Szekfű Gyula felelőssége. Most tekintsünk el a húszas évektől, bár – hogy ne legyenek, úgy mond, elfogult, ismételt jelzem – annak militáns megnyilvánulásait is áthatotta a keresztény demokrácia igénye. Németországban bízott Szekfű Gyula, akinek azonban 1933 után fel kellett hagynia minden reménnyel. Kortársait felülmúló éleslátással ismerte fel, hogy a náci maffiával nem lehet büntetlenül kacérkodni. Ugyanakkor 1935 után a kereszténységhez fűződő reményei is megrendültek. A náci fajelmélet ellenében maradt a magyar jellem mint lehetséges kultusz tárgya, ami normaként szolgálva eligazíthat a bonyolult helyzetben, és a túlélés alapja lehet. Ez lehetett a kategorikus imperatívusz historicus, egyszerre immanens és transzcendens. Így született a *Mi a magyar?* A cél a jobboldali radikalizmus ellensúlyozása és vadhajításainak visszanyesése volt. Babits Mihály eszmefuttatása a hazai keresztény humanizmus egyik legszebb megnyilvánulása. Veretes vallomás Szekfű Gyuláé is, de hanyatlás-komplexusa önmaga és nyíltan is vallott szándékai ellen dolgozott. Mert vegyük csak szemügyre a 19. század értékelését, és tűnődjünk el azon, hogy ilyen történelemértelmezés elejét vehette-e a disszimilációnak, vagy más szóval: a legkülönbözőbb oldalról kezdeményezett társadalmi dezintegrációnak. Legyünk olyan tapintatlanok, és idézzük: „A régi nemesi réteg elszegényedése akkor ment végbe, amikor az ország kezdett bekapcsolódni a világgazdaságba s a mikor a gazdasági élet nagy jövőt nyújtó helyeit a mágnások és nemesek egyértelműleg átengedték a túlnyomó többségben idegenből jött zsidóságnak. De nemcsak az ipari és pénzbeli nemzetgazdaságot, a szellemi élet sok terét is a zsidóság foglalta el; a régi vezető osztályok passzivitása annyira ment, hogy még hazafiasságuk formáinak kialakítását és irányítását is átengedték a jövevényeknek. Az új állam, a liberalizmus elveit szociális korlátok nélkül alkalmazva, a volt jobbágyság gazdasági elsiklását sem tudta megakadályozni s arról szó sem lehetett többé, amit pedig Széchenyi és társai minden reform végrehajtása esetén természetesnek tartottak: hogy a volt jobbágyság a nemzeti közösség tagjává tétessék, érdeklődése a nemzeti kérdések iránt felkeltessék és végül is saját, tisztább nemzeti jellemével szolgálja a közösséget. A szegény nép továbbra is kívül maradt, passzív tagként, akinek parancsolnak és akit vezetnek; az ősi szabadságszeretet frázisait hajtogatva, a vezető osztály nem gondolt a szegénység szociális nagykorúsítására. A bajokat betetőzte, hogy ez a megzavarodott vezető réteg, a megszorított állami feladatokat sem tudta többé ellátni s így kénytelen volt saját soraiba idegeneket bevenni, előbb a Bach-korszakból itt maradt, nagyszámú német és cseh hivatalnokot és gazdasági embert, azután a hazai német kisebbségből felemelkedőket, a városi polgárság megmagyarosodott családjai után a falusi, sváb községeknek a hivatalokhoz sodródó egyedeit. Emellett természetesen a minden magyar, lovas-nomád és szentistváni gondolattal ellenkező magyarosítási szellem uralma alatt szláv és egyéb hazai nemzetiségek szilánkjai is elborították a magyar törzset. A töretlen magyar jellem átvétele annál nehezebb volt, mert ezek az idegenek egy hanyatlásban levő, a magyar történettől és szellemiségtől elszakadt osztályhoz hasonulva, annak erőtlén gondolkodását tették magukévá és így végső eredményként: vak vezet világtalant, beteg középosztály asszimilál idegen tömegeket, melyeknek gyökereit a múlthoz képest nem képes átvágni. Mi sem természetesebb, minthogy ebből az új keverékből első sorban az államvezetés öröklött művészete veszett el és hogy politikai érzék híján a korszak egyetlen lényeges kérdését sem tudta döntőre vagy pláne nyugovóra vinni: a dualizmusból folyó kérdéseket, a felekezeti békét, a nagybirtok és nagytőke kor-

¹⁵ Szabó Dezső: *Az egész látóhatár*. II. Budapest, 249–294.

látozását, az akkor még nemzetileg jól használható középirtok megmentését, a paraszt szegénység gazdasági felszabadítását, a kivándorlást, a földreformot, a mezőgazdasági és ipari munkáskérdést, a zsidó és nemzetiségi kérdést, a demokrácia és emberiség követelményeit. Mindez megoldatlanul maradt a háború utánra.”¹⁶

Az a Szekfű Gyula vetette papírra ezt a helyzetjellemezést, aki – mint hangoztattuk – maga is nagy veszélyt látott a disszimilációban. Kétségbeesésének őszinteségét nem lehet kétségbe vonni. De ez az értékelés inkább a kétségbeesést fokozó disszimiláció – természetesen nem akart és nem annak szánt – apológiája, mintsem életre serkentő önostorozás. Bajcsy-Zsilinszky kuruckodása vagy Szabó Dezső életkultusza sokkal inkább mozgósított az ellenállásra, mintsem a romlásnak ez a féligazságokkal fűszerezett látomása. Messze vezetne annak firtatása, hogy ez a „keverék”-elés milyen mértékben a (nyárs)polgári öngyűlölet megnyilvánulása, valamint a romlás-komplexusból fakadó önkínzó megtisztulás igénye. *A Mi a magyar?*-ban ezzel éppen Zolnai Béla nyelvszemlélete áll szemben. Lényege: a magyar nyelv a maga liberalizmusával asszimilálja az idegen szavakat, és így a magyar stílus „életfokozó”. Ez a hajdani nemzeti és társadalmi érdekegyesítő politikai hagyomány metapolitikai áttételének is tekinthető. Mögötte felsejlik a vörös sapkás 48-as Zolnai-nagypapa komor és mégis felemelő árnyéka, anélkül, hogy ünnepelné őt, mint Szekfű Gyula az egykori 48-as honvédet, Schittenhelm Edét (Szabó Dezső körmönfont és mégis gyermek (kár)öröme¹⁷), mint a jó asszimiláció példáját, hogy közben a „keverék”-kórrajzzal, ha ne is mondjon egyértelműen ellent, de valami bizonytalan erkölcsi szférába lökje az egészet, amelyben az egyetlen biztos norma: a magyar jellem. Ez a hanyatláselmélettel egybefont kétségbeesés és normativitás jobban megfelelt a korszellemnek, mint Zolnai Béla fejtegetései, amelyek éppen ennek mondtak ellen, és nem véletlen, hogy olvastán egyes népi vagy félnépi írók fanyalogtak is. Érthető, mert értették a metapolitikai üzenetet.

Erős Vilmos szerint: „Mint a »Három nemzedék«-kel kapcsolatos viták óta tudjuk, Szekfű a liberalizmust nem ideális, hanem történeti alakjából próbálta felgöngyölíteni – ami nem sikerült minden ponton. Ez pedig magyar földön a nemességgel kapcsolódott össze, amely a nem magyar nemzetiségekkel szemben éppen nem mindig volt türelmes. Az idegenekkel szembeni türelmet Szekfű alapvetően a keresztény természetjogból származtatta.” A képzavar a történelemről keveset, megjelenítéséről sokat mond. Szekfű – az általa helytelenített – liberalizmust valóban úgy akarta felgöngyölíteni, mint egy szőnyeget; történeti alakjából – tehát az ún. valóságból kivonni és kivenni. (Mellesleg úgy tudom, hogy a pontnak nincs kiterjedése, a szőnyegnek van.) A „magyar föld” teljességgel ellentmond a Szent István-i gondolatnak, vagy inkább annak, amit ez alatt értett Szekfű Gyula. A keresztény természetjognak is megvan a történetisége. A nemesség illetén való felemeletése pedig a historiográfiai unalom koncentrátuma. Az egyesek számára „átkos”, mások számára üdvös, megint mások számára csak undorító „negyven” [év: 1948–1988] visszataszító osztályszemléletének rutinjából felbukkanó leegyszerűsítés, a vulgármarxizmusban utazó lumpenpolgár-öngyűlöletének terméke ez a délibábtalanított kelet-európai magyar Szaharában; mintha valami huncut dzsin sugalmazta volna. Persze mondhatnánk, a nemesség ebben a szöveggörnyezetben metafora, annak nem is rossz, de éppen ezért nem jó. Nem is ezt a metaforát, hanem a szöveggörnyezetet kellene dekonstruálni, ha nem tette volna meg ő maga, amikor összeomlott a nagy narratíva – a historiográfiai unalomé, amelynek azonban még vannak monumentumai. Ilyen a kolozsvári hajdani Biasini-fogadó falán elhelyezett szégyen-tábla, a román történetírás szégyene és a neofaszálói paranoiás világlátás terméke, amely ott hirdeti a magyar arisztokrácia 1848–49-es bűneit ... Valójában csak legitimálja az erdélyi arisztokrácia bűnös likvidálását, és borsot akar törni azon magyarok orra alá, akik március 15-én megkoszorúzzák az épületet, ahol Petőfi

¹⁶ Szekfű Gyula: *A magyar jellem történetünkben. Mi a magyar?* Szerkesztette: Szekfű Gyula. Budapest, 1939. 553–555.

¹⁷ Szabó Dezső: *Ede megevé ebédem. Milyen Szekfű nyílt Schittenhelm Ede sírján?* Budapest, 1937.

hajdan megszállt, amint azt egy másik tábla még hirdeti. Az antiarisztokratikus és nemesség-ellenes leegyszerűsítés transznacionális jelenség. Félreértés ne essék, magyar vonatkozásban nem a nemesség ellen oly heroikus küzdelmet folytató marxizáló verbalizmus döglött országlánját kívánom rugdosni. Mert azért ne felejtjük, a Szaharában voltak és vannak oázisok. A marxizmus pedig mint módszer hajdan nagyon is termékeny volt és lehet is. Gondoljunk a román H. H. Stahl történeti szociológiájára vagy Makkai László – Hajnal István munkásságához is oly szervesen kapcsolódó – formációelméleti fejtegetéseire, amihez oly kedvező hátszelet biztosított Fernand Braudel párbeszéd-kísérlete. Braudel ugyanis Marxban a modellalkotót és nem a törvénykezőt tisztelte. Nálunk viszont mintha megtévesztett volna Marx bizonyos, Mózes-mímelő üstöke és a Történelmet istenítő alapvetően kereszténygyökéretű messianizmusa,¹⁸ a vulgármarxizmus a marxi publicisztika vulgaritását váltotta aprópénzre, jól leegyszerűsítve a Mester oly igényes és sok vonatkozásban ma is izgalmas helyzetelemzéseit. A bűnbakkeresés és kazuisztika eredményeként született a leegyszerűsítő nemesség-kép. A nemesség rituális szidalmazása pedig emlékeztet az antiszemitizmusra, csak a zsidóságot kell behelyettesíteni a nemességgel, és még abban is van némi hasonlóság, hogy az antiszemitizmus is akkor lobbant fel, miután „a kiváltságolt zsidók hatalma szertefoszlott” – mint erre Hannah Arendt felhívta a figyelmet.¹⁹ És mintha a morális eunuchok ideológiai pornójából bukkanna fel Erős Vilmosnál is – a hallgatólagosan és egészében bűnös vagy osztálykorlátai közé zárt – nemesség, mely, ha jól értem, azért olykor türelmes volt, megint úgy általában. Ez nyilván úgy is érthető, hogy a nemzeti ébredés előtt a nemesség zöme még nem karolta fel a modern nacionalizmust és a vele összefonódó liberalizmust, és miután ezt megtette, ha jól értem, el is torzította, és így nyerte el a liberalizmus ama bizonyos „történeti alakját”.

Azt, hogy a nemesség mennyire sokszínű képlet, valamennyien tudjuk. Azt is, hogy egynekből áll. A leegyszerűsítő fogalmazással még az is bajom, hogy úgy tudom, a kollektivistá normatív osztályszemléletnek sok az emberi áldozata. És egyik kollektivizmus élte a másikat. Ha más nem, akkor ez az empirikus visszacsatolás is óvatosságra intene. Persze törekednünk kell a fogalmi gondolkodásra, miközben nem árt tudni, hogy az olykor – főleg ha nem reflektált – kegyetlenné tesz. Jócskán van erre is példa.

Szekfű Gyula nagysága saját fogalmaival való szellemi tusájában is rejlik. Fogalmai – ha kilépett a pamflet-szemléletből – reflektált fogalmak. Tisztában van állításai viszonylagosságával, a történelem antinómiáit rendszeresen emlegeti. Olyan monokausalitásnak csak olykor van nyoma, ami arra engedne következtetni, hogy valamit valamiből „származtatott”. Alkott. Szellemi szuverenitása ma is sokakat lenyűgöz, nem is annyira eszmével, mint inkább fölényes és meggyőző írásmódjával. A *Magyar történet 20. századi történetírásunk egyik csúcsa*. Olykor csodálatos historiográfiai táj a maga szakadékaival és kisebb-nagyobb szeméttelpekkel is, amikor olykor olcsó publicisztikába vált a szerző, kiátkozva a romlást okozó „dilettánsokat”, mint Jászi Oszkárt. Ami igazán lenyűgöző benne, az nem az eredmény, hanem a szellemi munka, amelynek nyomán a mű olvastán tanúi vagy netán részesei lehetünk a történetnek, mint egy nagy drámának. Lássunk néhány példát, amelynek öncélú felidézésével nem is lehet más szándékom, mint az, hogy arra ösztönözzek, forgassuk olykor a *Magyar történetet*, ne csak beszéljünk róla. Íme, hogyan látja a polgári-nemzeti átalakulás lényegét: „A nemzeti eszme korszakának megadatott, hogy a görög-római világ egyszerűnek, unikumnak tartott klasszicitását, gondolatban és műveltségben, minden nemzet ölében újra megvalósítsa.

Mindezen magas emberi értékek egyenes vonalban nőttek ki a nacionalizmusból, s a következőkben, ha bírálunk kell a nemzeti politikai rendszereket, a demokráciát, a liberalizmust, a nemzeti gazdasági elméleteket, ne felejtjük el, hogy földi dolgokban a legnagyobb és

¹⁸ Poliakov, Léon: *Histoire de l'antisémitisme*. II. Paris, 1981. 235–236

¹⁹ Arendt, Hannah: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, 1992. 38.

leghasznosabb emberi fejlődéssel állunk szemben, melynek gondolkodásunk alapjait köszönhetjük.”²⁰

Vagy lássuk, miként tárgyalja a felvilágosodás és liberalizmus – oly vitatott – egymáshoz való kapcsolódását: „Szélesebb horizontra azonban kevesen vágyakoznak; az európai felvilágosodásnak leghatékonyabb adagait, a politikai gondolatokat nem hajlandó többé bevenni a vagyonát és előjogait féltő rendiség [nem nemesség!], úgyhogy a modernebb ideák csak a felszín alatt, látszólag közömbös formában élhetnek. De életük pontosan megfigyelhető, és ezzel bizonyíthatjuk, hogy a XVIII. század felvilágosodásától egyenes vonalban húzódik a változás, a modernizálódás szükségérzete egész a 30-as évek liberális reformnemzedékéhez.”²¹

Nem vitattam, ez nagy történetírás, és nem lábjegyzetelt historiográfiai liturgia. Az anti-nómiák megjelenítése nagyobb narratíva is lehetett volna, ha az értékörzés igénye nem fonódott volna össze előítéletes igények és indulatok kielégítésével.

Az univerzalizmus és a partikularizmus pólusai között

Szekfű Gyula igazi drámája az univerzalizmus és a partikularizmus nagy konfliktusának interiorizálása olyan korban, amikor – mint Furet hangoztatja – mindkettő patológus formája került egymással szembe, egymást erősítve. Ez jelenik meg historiográfiai síkon is Szekfűnél. Ennek a drámának az igazi dokumentumai természetesen a levelezése. Mályusz Elemérnek – néhány évvel azután, hogy kellő álnoksággal rálócsölte a közös megbízást: az októberista és kommunista emigráció elleni pamfletet – így vallott, miután elolvasta a *Széphalomban* is megjelent beköszöntő beszédét: „Rendkívül értékesnek tartom azután kialakítandó közfelfogásunkra, ahogyan a változás, az örök küzdelem, a korszakok jelentőségét megmagyaráztad, – végre megszólal a magyar történelemben az általános emberi is. A tőled említett Troeltsch-féle tépelődésekből szerény nézetem szerint csak az menthet ki, ha történelmünket egyúttal távolabbról, a humánus szempontjából is nézzük, – az igaz, hogy a humánus gyakran magában véve is vigasztalan képet nyújt, de ha a humánusot sem nézzük egymagában, hanem mögötte még távolabbi összefüggéseket »képzünk el«: a végtelent, a civitas Deit, a kozmikus világot, a pozitív vallást, (amint tetszik), akkor talán végre megnyugodhatunk az emberi történet változóságában, rosszasságában, relativitásában.”²² Igazában soha nem tudott megnyugodni Szekfű Gyula. Legfeljebb beletörödni és beletörni. De amíg eddig a beletörődésig eljutunk, lássunk néhány mozzanatot Szekfű Gyula mély emberi megrendülésének történetéből.

Szekfűnek egykori barátjával, Gábor Andorral való levelezése a két világháború közötti kort jellemző konfliktus paradigmája. Az évszázad nagy dokumentuma lenne, ha Gábor Andor ezen időszakból való leveleit is megőrizte volna Szekfű. Nem tudjuk, mi lett velük: elvesztek vagy 1945 után visszakérte Gábor Andor, aki barátja leveleit gondosan megőrizte. Kommunizmus vagy nacionalizmus? – ez volt a kérdés. Mindketten választottak. És mivel Szekfű műveltebb és kifinomultabb elme volt, több kétellyel tette ezt, más szóval: etikusabban.

1920-ban Szekfű Gyula erről többször is vallott egykori barátjának, Gábor Andornak, aki a kommunista messianizmus prófétája lett, és barátságuk ezzel megszakadt, bár a rokonszenv mégsem enyészett el. Szekfű – miután a régi barát már korábban bevezette a bolsevista boszorkányhonyhába – egyfajta döbbenettel forgatta mintegy két hétig a kommunista emigráció lapját, a *Bécsi Magyar Újságot*, majd június 28-án így fakadt ki: „Egyszerűen képtelen vagyok megérteni az Ön terrorellenes terminológiáját, mikor Ön a diktatúra békés idején olyan megdöbbentő nyugalommal fejtette ki előttem – ott az Önök kis szobájában –, hogyan

²⁰ Szekfű Gyula: *Magyar történet*. V. Budapest, 1936. 149.

²¹ Szekfű: *Magyar történet*, 159.

²² MTAKK, Mályusz Elemér hagyatéka, Szekfű Gyula levele, 1931. március. 6.

kell a gonosz parasztsággal, mely szabotál és bojkottál, elbánni. Az Ön akkor revelált terve az-óta is mázsás súllyal nehezedett rám, de utóvégre azért volnék historikus, hogy megértsem azt a szomorú tény is, ha egy ártatlan jó ember fanatizmusból = erős hitből (melynek alá vagyunk vetve, s mely alól nem menekülhetünk) kardot ránt, és egész falukat ki akar irtani gépfegyverrel és felégetéssel. De azt már semmi erős hit meg nem magyarázza Montaigne és Voltaire olvasó embernél, ha később ő maga olvassa rá másokra a szentírás igéjét a kardrán-tásról és kard által veszésről.

Szerény polgári ideológiám szerint talán mégsem kellett volna a termékeny magyar talajra oly bőkezűen kiszórni a Bucharin elvtárs ideáit, melyek szerint mindenki kardrahányandó, aki *néki* nem híve. A jó magyar földben nincs mag, mi meg nem foganna.”²³

1920. július 7-én pedig már így hangzott Szekfű Gyula őszinte vallomása: „Azt mondja, utaink elváltak. Én maradok kispolgár, Ön nagy kommunista. Tény az elválás. De mikor váltunk el? Abban a pillanatban, midőn Ön a Károlyi-korszakban hirtelen arra az eszmére jutott, h. az emberiséget csak a kommunizmus válthatja meg (ha jól értem írását).” Ezzel szemben: „Ami engem illet, hogy én forradalmár lettem volna Rákóczi írván, ezt nem hiszem. Semmi temperamentumom nincs forradalmiságra. Hisz Ön tudja, hogy Rákóczi is szeretem, a szegény tévelygő magyart; nem szeretem azonban Thaly-Márki s a magyarság üres Rákóczi-kultuszát, ezt a nemzeti önáltatást, magyar hazugságot. Ez csak nem forradalmiság, ha én egy hazugság helyett az igazamat teszem, úgy – ezt jegyezzük meg – hogy én azzal tulajdonképpen senkinek sem ártok. Márki szónokol másról, Thaly meg már úgyis mindegynek találja.” Szekfű még mindig hálás azért, hogy amikor megtámadták *A száműzött Rákóczi* című könyvéért, Gábor Andor is melléje állt. De: „Most a helyzet egészen más. Én Önnek elhiszem, sőt egyedül Önnek hiszem el, hogy a kommunizmus lelkének tartalma, hogy Ön hisz abban, hogy az jó, és hogy egyedül ezen hite az, ami a kommunistákhoz készítette. Elfogadom tehát azt, hogy a komm. Önnek erős hite, mondjuk, fanatizmusa, ami ellen Ön momentán nem tehet semmit. Az ilyenek ki kell várni a végét, némelyeknél az ily erős hit, melynek sok minden lehet tárgya, el sem fog csak napjaikkal együtt.

De most kívánható-e tőlem, hogy én is higgyek? Bizonyára nem, addig míg én is át nem éltem azon döntő pillanatot, melyben eljön hozzám is az erős hit. Ez eddig nem következett be. Tehát immoralitás volna tőlem e hitet kívánni, s részemről e hitet felmutatni.

Viszont elég okom van arra, hogy e hit nélkül *ne* csatlakozzam hozzá. Ez okok, mint Ön tudja, éppen nem anyagiak. A kapitalizmusért nevetséges volna *nekem* lelkesednem. És tudom, hogy a kapitalizmusnak át kell alakulnia a világháború katasztrófája után. Azt is tudom, sőt évek óta tudtam, hogy a parlamentarizmus is csődöt mondott mindenütt, hol importált dolog (tehát az európai kontinensen), s egyetlen helyes volna a rendi képviselet.” A kommunizmus Szekfű számára is elsősorban erkölcsi probléma, ezért is fájlalta, hogy egykori barátja ehhez csatlakozott. „Igazán művelt és jó ember” nem járhat azon az úton. Hiszen: „... az Önök propagandája valótlanságokkal dolgozik – bocsásson meg, nem Ön csinálja, ezért élek ily erős kifejezéssel –, s olyan erkölestelenül még nem hazudott emberi propaganda, mint ez”. Ezért: „Mikor én tudom, hogy uralomra jutva 30–50 évre éhínséget okozandok, hogy százazreket ki fogok irtani, hogy az ipari munkásságot specialiter tönkreteszem, gyárakat átmenetileg 20–30–40 évre bezárok s a munkásokat katonai fegyelem alá szorítom, akkor *én* nem mondhatom a munkásnak, segíts fel engem vállaidra, mert én hozom neked a boldogságot, ezt meg azt stb.”

A választás alapja a hit. „Ön azt mondja, c'est la guerre, a munkás buta, segítenünk kell rajta malgré lui. S 20–50 év múlva ott lesz az egyetlen hazugságunk árán a földi paradicsom. Ezt Ön könnyen mondhatja, mivel Ön megvilágosított azon pillanatban, mikor hite megjött. Én hit nélkül csak a mát és holnapot nézhetem. És itt az embervér zuhogópatacai van-

²³ MTAKK, Ms. 4492/169. Köszönöm Dénes Iván Zoltánnak, hogy Szekfű Gyula ezen és következő leveleire felhívta figyelmemet.

nak, mert én, bocsásson meg, elhiszem, hogy Oroszországban példátlanul véres terror uralkodik, s hogy az ország nagytemető. És én nem akarhatok embervért politikai, társadalmi és gazdasági kérdésekért, melyek az emberi boldogságot úgysem fogják elhozni. Amint volt görög, római, egyiptomi, középkori, modern kapitalista társaság és gazdaság, épp úgy lesz – lehet – kommunista is, s ez utóbbi épp úgy el fog tűnni a földszínéről, mint elődjei. És boldog és boldogtalan ember mindig s minden társadalomban volt és lesz. Egy ilyen mellékes formáért, minő az emberi lélekre a társaság és gazdaság, csak egy ember vérének is ontani gonoszított. Aki abban indirekte is részt vesz, ha nem egyedül és tisztán, de tisztán az erős hit vezet, gonosztevő. [Szekfű Gyula ezek után három sort kihúzott, és a lapszélre megjegyezte: „itt csak egy lappália volt Kúntól.”]

Kérem, bocsássa meg még ezt is. Valamint azt is, minő jogon állt fel akár egy *hívő* intelligens ember is egy birodalmat, melynek fenntartója – egyelőre, átmenetileg, mint Önök mondják – a vérontás, mikor nem lehet tudni, vajon egy pillanatban meg nem szűnik azon erős hit, mely a vérontást egyedül igazolná. Hisz pillanatilag jött észbe okok nélkül, s épp úgy távozhatik is. És kedves barátom, Ön nehéz helyzetbe kerülne, ha hite túntén egyszer csak ott találná magát a szervezett terror központjában, s konstatálná, hogy a noyade-ok (itt és ott Néván és Donon, esetleg, ha eljön az ideje, Budán) hiába történtek egy ideáért, melyben Ön nem hisz többé.

És lássa, ez a vérfolyam az, mi minden intellektuelt, azaz javult erkölcsiségű, nem tisztán fizetésre és jólétre néző embert elválaszt az Önök kommunizmusától. Magunk közt vagyunk, Ön nem fogja tagadni e vérfolyam pozitív voltát. Hanem azt fogja mondani, hogy hát a háború? ott szabad? s ha azt mondom, hogy ott nem szabad, de kell és kellett és kelleni fog, akkor közbeveti: hát ha ott kell, mért ne itt is?

Erre a kérdésre, engedje meg, hogy levessem utolsó mezemet, s intellektueltelenségben álljak elő. A háború vagy pozitíve vagy öncsalás által különböző emberi egységek harca. Én hozzá tartozom az egyik egységhez. Ez nem frázis, ez a legmélyebb valóság. Ha a magyarság azon helyzetbe jön – Berchtold bűnei vagy akár saját hibájából –, hogy harcolnia s ölnie kell, én már akkor is vele tartok, ha tudom, hogy ez optikai csalódás, t. i. az, hogy harcolnia *kell*. Mert nem kell ugye, ha okosabban viselkednék. De ha egyszer harcol, én odatartozom, nekem az a föld az enyém, az az idegen az én atyámfia. És ez a felfogása a német intellektueltnek a saját népéről, franciának ugyanarról. A háborút tehát mi megértjük és érezzük, ha nem is helyeseljük.

Ön azt mondja, ez javíthatatlan kispolgári nemzeti felfogás. És hivatkozik a munkásokra, akik íme a háborút és nemzetet tagadják, s Önökkel együtt mennek. Igen, de ne felejtsek, h. a munkások korlátoltságuknál fogva nem oda vélnek menni, ahova Önök mennek. Önök a munkást még most vezetik, hogy egyszer úrrá tegyék. Ugyanígy áll a dolog nemzetiségben. A munkás nemzetietlensége egy hiány, mely előállt akkor, midőn az öntudatlan nemzetiség (a paraszté) a városba költözés által megszűnt, s az öntudatos nemzetiség nem fejlődött ki úgy, mint az nálunk, intellektueltelnekél kifejlődött. Tehát ez nem haladás. És bizonyos lehet benne, hogy ha a kommunizmusnak sikerül (a bizonyos Schonzeit után, melyben neki nem kötelessége jót alkotnia!) a munkást emberi színvonalra emelnie, megint magáénak érzi a földet, mely nem övé, a fajt, mely tőle idegen, s újra kezdi a háborút, aminthogy még eddig minden társadalomban szétesett az emberi tömeg nemzeti és faji nyájakra.

Ami pedig a két vérontást illeti, igen, háborút mi »bejeheljük«, a másikat pedig tagadjuk általában, mint indokolatlant, gazdasági s társadalmi okból folyót, mely okok semmiesek, örök változók, de tagadjuk specialiter azért, mert a vérontás tárgya a mi saját fajunk. Ezt pedig egy intellektuel nem engedheti meg, azaz, mivel az ilyen többnyire tehetetlen, kénytelen megelégedni szabotálással, huzavonával stb. De abban Önöknek igazuk van, hogy az intellektuelek nem használhatók az Önök államában mai mentalitásuk szerint. Kiírhatnak bennünket, de bizony mondom, feltámadunk, s intellektuellek *lesznek* még akkor is, mikor a kommunizmus századok múlva más társadalmi formáknak adott helyet.

Eddig jutottam tegnap, de miért folytassam? Elhiszi nekem, végtelen nyomorúságban vagyok. Abban igaza van, h. az emberiség kétfelé tolódik, jobbra és balra. Jobbra mennek azokkal, kiknek van mit féltetniök egyúttal azok is, kik már tüleltek azon a felfogáson, h. a pénz minden, s anyagi jólétért minden egyebet lehet kockáztatni, még emberi életeket is (NB. a másét). Balra mennek a munkásságból azok, kik a kapitalizmus bűnei folytán még ilyen állati helyzetben vannak, akiket a propaganda vezethet és vezet is. A propagandát pedig egy vad ázsiai autokratizmus hajtja előre, melynek itt, Nyugaton csak olyanok állnak szolgálatában – leszámítva a csekély, ah mily csekély számú erőshívót! –, kik vagy kiszakadtak az európai közösségből (ezért fogják a fegyenceket szabadon bocsátani, nem azért, mert ártatlanok volnának), vagy nem is voltak benne soha, ez utóbbiak közé tartoznak az orosz-galíciai zsidó diaszporának olyan tagjai, melyeknek nem volt alkalmuk elhelyezkedni az európai közösségben. Minden más *tolatik*. Így lesznek forradalmak, ősi tapasztalás. Levelében egy állítás van, melyet nem gondolt meg. Azt, h. a közép-európai munkásnak rossz a helyzete. Úgy vélem, ezzel is igazolja a forradalmat. Pedig a munkás helyzetét nem mondhatja rossznak, még akár nálunk sem. Itt még kevésbé. Rossz helyzete van Károlyi Árpádnak, ki havi 1100 kor[oná]ból él, vagy az én öreg nagynénimnek, vagy a menekült sógorom családjának, 3 gyerek, asszony havi 2800 koronából, orvos, rendelőszoba, lakás nélkül stb. A munkás néha jól él, de mindig eléggé él, s ha a propaganda nem volna, senkinek se jutna eszébe a forradalom.”

Közvetítőleg hadd jelezzük, hogy Szekfű június 28-i levelében a megélhetésről így vallott: „Bizony mondom az emberi élet méltóságához nem kell nagy vagyon és tekintély, havi kétezer koronából egyes ember még itt is meg tud élni, még egyszer annyiból egy hivatalnok házaspár. Ennyit Ön a tiszta irodalomból is megkereshetne – és lelke sem vallaná kárát.”

Folytassuk a félbeszakított okfejtést: „De hát így akarja az orosz autokratizmus, melynek terjeszkednie kell, különben meghal. Nekem nincsenek illúzióim a kapitalista államok jelen ellenállási ereje iránt. Mi, kis államok semmik vagyunk az orosz hengerrel szemben, az emberi művelődés egyetlen reménye a német faj, melyen még mindig ott táncolnak az örültek. Ha a propagandának sikerül Németországot tönkretenni, vége Európának, s a művelődésben, a humanizmusban olyan szakadás jön létre, minő volt a IV. századtól a XI–XII.-ig. Nagyon elképzelem az utolsó gall rhétorok vagy egy Sidonius Apollinaris hangulatát, aki már barbárok püspöke volt, tehát külsőleg asszimilálódott, de horaciusi verseket írt, melyeket senki az ő országában meg nem értett. Pedig nekünk több a veszteni valónk, másfélezer esztendő művelődése, amit felhalmoztunk, s az emberi érzelmek sokkal nagyobb differenciáltsága, mint akkor. Képzelteti a kilátásokat, ha önök »átmenetileg« (50 évre) eltiltanak minden gondolatot, s a tudományokat kivétel nélkül marxistává teszik, azaz egy rég elhagyott barbár fokra leszorítják. És a vér patakokban fog folyni, mert a nyugati ember nem adja be oly könnyen derekát, mint orosz vagy keleties puha magyar. Az élet borzasztó lesz, s mindez – az Ön erős hitéért! Kedves Barátom, mondja csak, Isten Ön, vagy Istennek tartja-e Ön Lenint, akinek szavait szentül követi? Mert ilyen megpróbáltatást az emberi nemre tudatosan embernek nem lehet küldenie.

Múlt levelemben ilyen gondolatsor végén írtam, hagyná abba a propagandát, mert lelke kárát fogja vallani. Mert Ön becsületes, kedves jó ember, aki az erős hitétől egy darabig nem fogja látni a borzasztóságot, mit segített okozni, magas hivatala a Kommune esetén úgyis vissza fogja tartani attól, hogy a szegény emberek sebeibe Tamásként beletegye kezit, de nem lehet tudni, egyszer csak hátha eljön Önhöz is a valóság. És mit fog akkor szólni? Ezt akarom én? Nem ezt. Hát akkor –”²⁴

Hogy mi lett akkor, az történelmünk másik fejezete. Mint ahogy az is, ahogy az univerzalizmust és a partikularizmust valamilyen formában mégis mindenki a maga módján egyesíteni próbálta, miközben a maga külön útját járta, ha tudta, miközben mindenki a valóság talaján akart maradni, és úgy vélte, ő tudja, mi a valóság. A forradalmakat az agitátor modell-

²⁴ MTAKK, Ms. 4492/170.

ben látó Szekfű éppen úgy, mint a világmegváltó kommunista harcosok, akiknek még önmagukat is meg kellett tizedelniük. Érdekes, hogy Szekfű, aki azért ismerte a forradalmak logikáját, nem jelezte barátjának a reá is leselkedő veszélyeket, vagy azt, hogy majd neki is segídenie kell, amikor a forradalom elkezd felfalni gyermekeit.

A fajkultusz antinómiái avagy a faj mint metafora?

A *Szellem és nemzet*ben arra a kérdésre, hogy Szekfű fajkultusza rasszizmus-e vagy sem, egyértelmű és mégis talán némileg homályos választ adtam. Félreértés ne essék, Szekfű esetében szó sem lehet rasszizmusról vagy másképpen fajelméletről, hanem szemléletét létszorongásból fakadó etnikai fundamentalizmus jellemezte, amelyet nem ő talált ki, csak némileg alkalmazkodott az érvényesüléséhez. Hogy milyen mértékben, azt következő, augusztus 5-i levelében eléggé megvilágította, úgy, hogy fejtegetései zsidóképére is némi fényt vetnek.

Szekfű Gyula a hajdani barátától való „végletes eltérés”-t ennek materializmusával magyarázta. Ebben: „A bolsevizmus újabb fejlődési fok: nem sajnálja többé, hogy az anyagon felül nem tud semmi magasabbat, nem fáj többé ebben a pénzvilágban gázolnia, mert azt hiszi, hogy ez az egyetlen, ez az igazi, a szükségszerű, más nincs is, egy fordított Plato, ki az ideákat tagadja, azok önálló létét, és azt hiszi, hogy ha az anyagi világban puskával, karddal rendet csinál, ezzel az ideák világát is megváltoztatja. Ilyen csupaszon, úgy vélem, nem vallja be önmagának, nem is vallhatja be, mert hisz ezt a materializmust, bár akkor, mint mondtam, lelki konstitúciója hajlandóságot mutatott, fejlődése újabb fokán egy egész ideológiával együtt vette magához, amely ideológia foszlányai eltakarják saját maga előtt is a csupasz valóságot. Ezt a végletes materializmust így Ön mindenféle drapériákkal fedi, egyszer azt írja, h. a munkásságnak tényleg rosszul megy a dolga (mintha ez Önnek cselekvési motívuma volna), most pedig a szocialista irodalom tanulmányozására hivatkozik, s nem gondolja meg, h. az egész szocializmus, Marxnak néhány mondatát leszámítva a bolsevizmus *ellen* íródott, mikor még nyoma se volt bolsevizmusnak. Hisz a bolsevizmus nem egyéb, mint a szocializmus csődje, olyan valami, mint mikor a bukott kereskedő Dunának megy. Hisz Önök szocialistát csak addig becsülnék, míg bolsevista, amint nem orosz orthodox hitű, delendus est, híjják Kautskynak, Noskénak, Garaminak, Snowdennek stb.”

Szekfű szerint Gábor Andor „egy tömegpszichózisra képes ideológiának az áldozata lett, így most [...] betegségben szenved”, és ezért nem is lepte meg a válasz: „Előre tudtam, hogy Ön a világháborút illető nézetemen meg fog botránkozni. Azon, h. én a népemmel tartok akkor is, mikor stb. Ön ezt mispohizmusnak [mispóhe jiddisül: pereputty, egész rokonság] nevezi, – a szó nem szép, de elég megvető, mindamellett, ha jól értem tartalmát, elismerem, hogy igaza van. Régebben clan-érzésnek nevezték, majd race, faji érzésnek, amely utóbbi agyon van compromittálva. Maradjunk a clannál. Hát Ön azt hiszi, hogy mentes e clan-érzéstől? Hogy Ön kidobta szívéből a közelállókat, s kiszélesíté templommá, melyben az univerzum minden lényé egyképp helyet foglal! Ha bolsevista ideológia megengedné, könnyen észrevehetné a borzasztó tévedést. Borzasztóvá lesz azzal, h. a clan-érzés tagadása alapján akarja berendezni a világot, mindent felforgatni és újraépíteni. Ami lehetetlen. Az új épületet megint csak ez az érzés fogja hordozni, a bolsevista államok megint csak fajok lesznek, s egymás közti viszonyait faji érzés fogja meghatározni.” Szekfű erre két családi példával élt. Felidézte, hogy saját édesanyja még Rákóczi is gyűlölte a fiát sújtó botrányok miatt. Gábor Andor édesanyja pedig először helytelenítette fia kommunizmusát, majd megváltozott, és már annak tetteit „büszkeséggel tekinti”. Szekfű nagy érve 1919 és következményei – mindezt alaposan leegyszerűsítve így írt:

„Emlékezzék még, h. én a népbiztosok kinevezésekor a zsidóságra nagy veszélynek tartottam a névsort. Csodálkoztam, hogyan tudtak Kún Bélának ily meggondolatlanságot elkövetni. *Ma* nem csodálkozom, mert a clan-rendszer logikái folyamányának tartom a jelenséget, úgy, mint az egész propagandát.”

A *Bécsi Magyar Újság* egyik szerkesztője is „igen kedves, szimpatikus ember, magyar érzése tudatos és igaz. De a lapban annak nyoma sincs, mert a tudatos és igaz magyar érzés a zsidó fajproblémák felvetésekor nyom nélkül helyet ad a mindennél hatalmasabb clan-érzésnek. Mennyit írnak Önök Friedrichről, s egyetlen szót sem találunk Pogány József ellen, a gyilkosság [mármint Tisza István meggyilkolásának] végrehajtója ellen!”

Míg Gábor Andor az idézett mozzanatokot „eltagadja, elföldi gazdasági és hatalompolitikai magyarázatokkal, holott én kimondom: a vérem tiltja, h. a magyarságot systematíva halálra szánó párttal együtt menjek. Mert a vér hatalmasabb a gazdasági kényszerűségnél is.

A szomorú ebben az, hogy az Önök emigrációja e rövid fennállás alatt is elidegenedett a magyar vértől, ellentétben szegény Szabolcsival, ki otthon tragikus konfliktusokba kerül a magyar és zsidó clan-érzés együttes hatása alatt, de becsületes kötelességtudással kitart és megoldja, ahogy tudja. Persze az eredmény lavírozás, ide-oda kínlódás, mint aminő a mienk is.”²⁵

Szekfű Gyula alapvetően az önreflexiót hiányolta a magyar bolsevizmusból. 1920. augusztus 6-án hosszú Proudhon idézettel érzékeltette a belső vívódások jelentőségét. Proudhon ugyanis a terrortól való félelmeit és a terrorra való kísértéseket szembesítette. Szekfű pedig arra is figyelmeztetett, hogy Gorkij példája is hasonló. Mert: „Je pleurais – ez az alapangulat, mely nézetem szerint tipikus minden szociális forradalmárnál, aki nem »idegen anyag«-ban dolgozik. Hogy Gorkij annyi ideig vonakodott Leninhez állani, annak is ez a hangulat az oka. Amíg meg nem győződött róla, hogy véreinek kiirtása már vissza nem csinálható, ezután természet szerint csatlakozott azon egyetlen erőhöz, melytől az adott viszonyok közt nemzetének felemelkedését várhatja. Ha Ön ezt a magatartást is a siker erejéből vagy a kispolgár intellektuel gerinctelenségéből magyarázná (amit nem teszek fel): alaposan tévedne.”

Ezek után érthető, hogy Szekfű nem titkolta: Proudhon „volt annyira forradalmár, mint az Önök emigrációja együttvéve”. Igaz, azért meg kell jegyezni, hogy Proudhon számára ott állt a hajdani jakobinus terror riasztó példája. A terrortól való félelem sorsalakító történelmi erővé vált. 1848 a példa erre. Egyedül a magyar forradalom merte vállalni a francia dráma folytatását, egyben el is határolva magát tőle. 1848–49 sajtójában és a kulisszák mögött is összecsaptak a félelmek. A párhuzamok olykor kísértetiesek 1848–49 és 1918–19 között. A történelmi emlékezet viszont túl rövid volt és hamis. Példa ez a történetírás felelősségére. 1848–49-ben a radikális sajtóban a fő belső ellenség a táblabíró volt, 1919-ben az osztályellenség, 1920-ban pedig a bolsevista zsidó, illetve a kettő valamiféle kombinációja. Szekfű Gyula maga is kombinált a *Három nemzedékben*. Gábor Andornak inkább némi fájdalommal értekezett a bolsevik kíméletlenségről és célozgatott arra, hogy ez a zsidósággal összefügg: „Sajnos, egyetlenegy hangot sem talál. Könnyezés helyett Ön »magától értetődőnek« tartja az »igazságtalanságokat«, amik a magyarságon fognak kiszámított hidegséget elkövetettni. Akárcsak az Önök mai vezércikke: »A magyarok nyilaitól ments meg Uram bennünket.« »Keserves sors, h. ebbe a fohászba most nekünk, nyugatra menekült magyaroknak is bele kell ömlesztenünk sóhajunkat: talán még keservesebb«, hogy együtt kell remélnünk, sőt együtt cselekednünk a nyugati(!) kultúra megtámadott népével, hogy a betörő pogányokat minél előbb utolérje régen megérdemelt sorsuk – a Lech mezején.«

Nem, hát *így* nem írhat sem Gorkij az oroszról, sem Proudhon a franciáról, sem Bebel és Jaurès a saját népiükről. Ha valaki volt az utóbbi 10–15 évben, aki a magyar dolgokat *kívülről* nézte, úgy én voltam az. De hogy *kívülről* is *érezem* őket, s hogy Lechmezőt kívánjak népemnek – ahhoz én túlságosan magyar vagyok. Én soha nem fohászok a magyarok nyilai ellen, mert nem lehetek egyszerre magyar is, nem magyar is. Az Önök lapja erre a Kunststückre is képes, azért, mert clan-érzése nem magyar többé. Lehet, hogy a főntebbi »keserves sors« valóban keserves neki, de ez nem változtat, sőt bizonyítja a tényt, mert világos, hogy

²⁵ MTAKK, Ms. 4492/171.

a clan-érzés, a magyar összefüggés eltűnéséről nem adott magának számot, s nem veszi észre, hogy az otthoni pogromgazságok hatása alatt egy más clan-érzés, a legősibb, generációkon át megvolt, aztán 1–2–3–4 generáció alatt háttérbe szorult hatalmasodott el rajta.

Nem kell mondanom, h. én a mi egész levelezésünket kettőnknek szánom kizárólag. Ön-nel ezekről a kényes témákról is lehet, sőt kell beszélnem, hogy régi jó viszonyunkba két-értelműség, zavar ne kerüljön. De eszem ágában sincs, h. más ember is hallja a kritikát, mikor jól ismerem és értem a zsidók idegenkedését a zsidó kérdés pertraktálásától. De Ön belátja, hogy ez ha nem is a forradalommal és a munkásevolúcióval, de a bolsevizmussal és specialisan a magyar bols.-sal bizonyos kapcsolatban van.”²⁶

A hagyomány-kultusz itt válik véresen komollyá, és ezt a vér-mozzanatot feltehetően maga Szekfű Gyula is később túlzottnak találta, írásaiban kimondottan nem szerepel, a sorok közül sejlik fel. És sajnos a levélváltás nyíltságát, emberi megrendültségét, fogalomhasználatának axiomatikus jellegét kiegészítő reflektáltságát a nyilvánosság elé bocsátott írásokban elfedte a közbeszédhez oly sokban igazodó frazeológia. Az etno-fundamentalizmus az érzelmek zűrzavarával valamiféle logikai rövidzárlatot is eredményezett. Először idézett levelében felrótta azt a forradalmaknak, hogy nem mondtak le az ország területi egységéről: „Jászi doktrínér korlátoltságán jól mulattam. Én is hiszem, territ.[oriális] egység nélkül jobb határt kaptunk volna. De Önök, forradalmárok nem merték [az] integritást elhagyni. Egy magyar lett volna, ki ezt megteszi. Tisza.” Majd harmadjára – miután utalt a bolsevizmus és zsidóság összefüggéseire – azt jelezte: „Ha Kunfi közmondásos »cinizmusa« és az Önök »magától értetődése«, helyett egy kevés kis emberi melegség lett volna a szocialista és kommunista propagandában, nem lennének azok, amiké lettünk”.

Nem igazán derül ki, mi lett volna az a „melegség”, ami pótolta volna a területi egységet, amely iránti nosztalgiát a Szent István-i Magyarország hagyományával ő maga is ébren próbálta tartani. Egyébként tudjuk, Szekfű is tudta, jobban mint mi, hogy Lech-mező nélkül nincs Szent István-i államalapítás. Szekfű a függetlenségi eszmére való szokásos hivatkozást demagógiának tartotta. A fent jelzett módon meghatározott hagyomány-kultusz adna emberi melegséget? Miután később valamiféle Szent István-i *Intelme*kre hivatkozó nemzetiségi türelmet hirdetett, talán elhitte, amit 1942-ben Bajcsy-Zsilinszky Endrének írt: „ma nemcsak a magyarok, de a hazai román, szerb, sőt még a nem Basch-féle józan sváb politikusok is éppen az én munkásságomat tartják a Pax Hungarica előkészítőjének”. Igaz, most már arra a következtetésre jutott, szemben azzal, amit Gábor Andornak írt, hogy „Tisza István politikáját mindig hibásnak tartottam, csak egyéniségét nagynak.”²⁷

Az emberi melegség iránti vágyban fogant megrendülést viszonylagossá teszi az oktalan fölényeskedés, az, ahogy a megtaláltnak vélt bizonyosság csúcsairól alátekintve aztán II. Rákóczi Ferenc „szegény tévelygő magyar”, Ady Endre hasonlóképpen, és Reményik Sándor mellett eltörpült: „A Reményik-kötet versei megdöbbenőek” – írta Bíró Sándornak 1942-ben. „Ilyen mély és leplezetlen kapcsolatban a nemzet sorsával a 20. században – Adyn kívül – egy költőnk sem élt. Csakhogy míg Ady folyton tévelygett és a homályban tapogatózott, Reményik mindent világosan látott. És úgy látta, ahogyan mi egynéhányan.”²⁸ Ez ellen éppen a dicséret költő tiltakozott volna, igaz, az értékelő nem tudhatta, hogy az erdélyi írástudó sírva fakadt a bécsi döntés nyomán Erdély kettévágása miatt, éppen azon transzilvanizmus híveként, mely transzilvanizmusnak nem volt helye a szekfűi hagyományközpontú történelem-szemléletben; de annak sem, hogy a *Petőfi*hez szóló vers így szólt:

„És benned megmaradt az ország”.

²⁶ MTAKK, Ms. 4492/172.

²⁷ MTAKK, Ms. 10205.

²⁸ MTAKK, Ms.4297/252.

1922-ben tette ezt közzé Reményik Sándor, íróasztalfiókban hagyva egy ugyanazon esztendőben jó egy hónappal később írt, szintén *Petőfi*hez szóló verset, amelyben a szabadság ott van a felhők között, mert:

„Világtestvériségnek szózata
Csak tompítja most szent gyűlöletünk,
A világszabadságból nekünk
Csak egy járom jutott.”

Így aztán jelzi Reményik Sándor: „Megalkuvás: ez a mi végzetünk!”

Az 1920-as években a partikularizmus és univerzalizmus eszmei síkon alternatíva, játék a jövő lehetőségeivel a múlt emlékei alapján. Az euro-atlanti demokrácia elveinek képmutató, machiavellista alkalmazása megalapozta a 30-as és 40-es évek rossz közép-európai alternatíváját: két bűnös partikularizmus, a barna gnózis és a vörös utópia között. Hamis alternatíva, valós választás vagy elutasítás, a maga ezernyi árnyalatával. A realitás prózai: alkalmazkodás és megalkuvás legkülönbözőbb árnyalataival szemben az ellenállás különböző fokozatai. Szekfű Gyula a passzív ellenállásnak lett a közírója. Paradox módon azonban a közíróban a historikus kisebbségnek bizonyult a politikusnál. De ezért is nagy árat kellett fizetni.

A Szekfű levelekben feltárul még a burzsoá fejlődés nagy antinómiája is. A burzsoá – mint F. Furet oly drámai erővel kimutatta – öngyűlölő és önromboló lény. Gábor Andor ennek prototípusa, nem is beszélve Lukács Györgyről, akiben Furet szerint a burzsoá öngyűlölet a zsidó öngyűlölettel párosul.²⁹ Ezek – a Kerényi Károly kifejezésével – „lehetetlen emberek” a burzsoá világot az eszményített és valójában még csak kialakítandó proletariátus élére állva rombolták, magukat nem tartván munkásnak, de a munkásosztály tagjának, és gyártották a gyilkos szöfordulatokat vagy egyszerűen csak a gyilkos ideológiai sémákkal bűvészkedtek. A színjátéknak már vége. De nem csoda, hogy az egykori – rövid ideig – kommunista párttag, Albert Camus a második világháború után magát is a *La pierre qui pousse* (A kő terhe) című novellájában a hagyományos világ szokásrendjét és rituáléját még intim körben éltető szegényekkel szolidáris arisztokratáknak jelenítette meg, miközben a naplójában így tűnődött: „Az arisztokrata elsősorban olyan ember, aki ad, anélkül hogy kapna, olyan, aki magát kötelezi.” Az áldozat arisztokráciájának „egyetlen forrása a nép. Köztük nincsen semmi. Ez a semmi az, amit a burzsoázia 150 éve épít”. Az eredmény: „a káosz”.³⁰

Vajon Szekfűben nem az öngyűlölő polgár dolgozott, amikor arisztokratikus világfelfogását kialakította, hogy aztán megostorozza a magyar jellemhez mint normához méltatlan magyar világot? És ha káosz van a világban, miért ne lenne nálunk is? A mi káoszunk a világkáosz része; a miénk, ezért vonz és taszít a magyar öngyűlölet is.

Láttuk, hogy az országvesztés kérdéséhez szorosan kapcsolódik az antiszemitizmus és a szelektív antiszemitizmus kérdése, és mindez átvezet a következő – már érintett – kérdéshez: mi a faj? – Szekfű szerint. Fontos kérdés, már azért is, mert erre „nem kapunk választ” tőlem – írja Erős Vilmos. Így igaz; nem kapunk választ, de Szekfűtől sem és mástól sem, még Hitlertől is zavarosat, bár még ő tudta a legjobban, hogy mi a faj. Félreértés ne essék, nem akarom összemenni a magyar történetírót a náci zügfilozófussal, aki a nála obskúrusabb elméktől, mint Guido von List vagy Lanz von Liebenfels (álnemesektől) gondosan elhatárolta magát, és az apparátus ennek érvényt is szerzett, mert ez az egyébként valós szellemi rokonság – a nyilvánosság előtt még jobban – megkérdőjelezte volna a náci fajelmélet „tudományos jellegét”. De éppen a faj meghatározásának fogalmi bizonytalanságában és metaforikus pontosságában rejlett a rasszista diskurzus mozgósító ereje, használhatósága és használhatatlansága. Ez az a fogalom, amelyről mindenki tudja, hogy micsoda, de ha egy mondatban kellene meghatározni, akkor az még akár egy kilométeresre is sikerülne; egy szóban pedig elég lenne

²⁹ Furet, François: *Le passé d'une illusion*. Paris, 1995. 146. Tanulságosan járja körül Furet művét: Sziklai László: *Gondoljuk újra a kommunista ideológiát*. Világosság, 2001. 4–5. sz. 62–79.

³⁰ Sändig, Brigitte: *Albert Camus*. Leipzig, 1992. 253–254.

a személyes névmás többes szám első személye: *mi*, azaz: a kollektív én – a vérdogma alapján. És a másik póluson a fajjal szemben ott áll az emberiség a munkásosztállyal az élen. Két egymást erősítő szélsőség. Amerikai szemmel két betegség. Mint a térségünk problémáit sok megértéssel tárgyaló újságíró Knickerbocker – a szovjet szövetség híveként – hangsúlyozta, nincs más, mint az egyik betegséget a másikkal győzni le, hiszen az ő bécsi professzora is azt tanította, a malária könnyebben gyógyítható, ha meggyógyítjuk a szifilisz, és ez esetben a malária a kommunizmus, a szifilisz pedig a fasiszmus.³¹

A betegség hasonlat azért is jó, mert a fasiszta maga is betegnek tartja magát. Hitler is. A „vérrontó bűn” például a regényíró, Dinter „leleménye”. De a *Mein Kampf* megvilágosodott Führere állította be abba a gnosztikus konstrukcióba, mely szerint a „vérrontás” az az eredendő bűn, amely miatt a vértisztaságát veszítő árja kihullott a paradicsomból stb. Csak a tettest kellett megtalálni. Sikerült ez is. A vérdogma – hogy „a zsidó” a maga testi valójában: vér, következésképpen a vérrel fertőz, és a szellemi fertőzésnek is biológiai alapja lehet – a *Mein Kampf*ban már a maga radikális egyszerűségében és tisztaságában jelenik meg.³² Eszerint „a zsidó” ugyanis fertőző metely: megrontja a lelket és a testet. Elcsábítja a német nőket stb. A zsidó maga a természet rendjének tagadása révén maga a „nem-természet”. Következésképpen megsemmisítendő ... A *Mein Kampf*ban még csak arról írt, hogy a háború megnyeréséhez elég lett volna tizenötezer zsidót idejében elgázósítani.³³ És ezzel megérkeztünk ahhoz a „racionális antiszemitizmus”-hoz, pontosabban, ahogy ő nevezte: „az értelem antiszemitizmusá”-hoz, amelynek igényét már korábban, 1919 szeptemberében felvetette, miközben már elvetette az érzelmi antiszemitizmust. Az ő antiszemitizmusában az értelem, a ratio a zsidók „tervszerű törvényes”, tehát állami és hatalmi „eltávolításá”-ban rejlik.³⁴ Ez már a holocaust látomása és tervezetése. Ugyanakkor filozófia. Mélyen igaz Emmanuel Levinas 1934-es diagnózisa: „Hitler filozófiája primér jellegű. De a benne forrongó primitív hatalmak valami elemi erőttől hajtva szétfeszítik a nyomorúságos frazeológiát. [...] A hitlerizmus több mint járvány vagy örület, ez az elemi szenvedélyek feltámadása.” A hatalmi ösztön elszabadulása, amely „az ember emberségét” kérdőjelezi meg.³⁵

Kétségtelen, hogy Hitler „szellemi gyökerei” nemcsak a rasszista szubkultúrába nyúltak le. Bár – mint hangoztatta – utálta az értelmiségi ugatást, olykor maga is próbált úgy ugatni, mint az értelmiségiek, és nyilván zavarta, hogy ilyenkor – mint a nürnbergi pártnapokon – a pártemberek elszunyókáltak.³⁶ „A *Mein Kampf* tragédiája nem az, hogy sok vonatkozásban deviáns mű, hanem az, hogy erősen gyökerezett az európai intellektuális ortodoxiában.”³⁷

A magyar „fajvédő” értelmiségiek – és nem zugértelmiségiek – a vérdogma radikális érvényesítéséig gondolatban sem jutottak el. Kérdés: elindultak-e az úton? – amint azt többen is vélik. Vagy inkább arra lejtett-e az út, amelyen jártak. Inkább azt mondanánk, hogy a háború borzalmas vérzivatarra és a háború moralitásának megfelelő békerendszer olyan létszorongást váltott ki, amely primér „igazságok” felé taszított. A meghatározás és önmeghatározás mechanizmusa a következő lehetne: a nemzet elvesztette transzcendenciáját, mert a civilizáció mesterséges termékévé lett; a faj mint adott vérközösség által összetartozó és összetartozásra kényszerített közösség biztosítja már a holtak és az eljövendők közössége, a múlt és jövő közötti kapcsolatot – ebben a borzalmas jelenben. Most már legfeljebb azon lehet veszekedni, hogy ki a faj igazi képviselője: Szekfű Gyula vagy Szabó Dezső, vagy netán Németh László, aki a maga híg- és mélymagyar kategóriáját olyan precíznek tetsző másodlagos intuícióval rakta

³¹ Knickerbocker, H. R.: *Is Tomorrow Hitler's?* New York, 1941. 103–104.

³² Koenigsberger, Richard A.: *Hitler's Ideology. A Study in Psychoanalytic Sociology.* New York, 1975.

³³ Jäckel, Eberhard: *David Irving's Hitler. A Faulty History Dissected.* Port Angeles, 1993. 23.

³⁴ Fest, Joachim: *Hitler. Eine Biographie.* Berlin, 1998. 181.

³⁵ Levinas, Emmanuel: *Quelques réflexions sur la philosophie de l'hitlérisme.* Paris, 1997. 7., 26.

³⁶ Miskolczi Ambrus: „A Führer olvas”. *Tallózás Hitler könyvtárában.* Budapest, 2000. 129–135.

³⁷ Carey, John: *The Intellectuals and the Masses.* London, Boston, 1992. 208.

össze Szabó Dezső koppánykodásából és Pap Károly „zsidó bűneiből”, és így az ortodoxia és neológia közötti hiteles önmardosó vergődésből megihletett író, aki ezt a – szabódezsős kifejezéssel – „sületlenséget” még megspékelte a balkáni autochtonizmust is idéző „jöttmagyar”-ral, útjára indíthatta az epigon dichotómia szörnyszülöttjét sok kortársát kellő iszonynyal eltöltő kísértettjárásra. Ehhez képest Szekfű faj fogalma a közvélemény várakozásainak megfelelő bölcsesség szülöttje.

A vérrel mint a közösségi kohézió elemével a zsidó identitás kialakításának problémáival szembenező kortársak is éltek. Az akkor divatos író, Jakob Wassermann vagy a ma divatos Martin Buber. A zsidó partikularizmust azonban nem próbálták belülről romboló ellenség képzetével társítani. Igaz, inkább őket próbálták háttérbe szorítani. Wassermann azért, mert magát – 1921-es vallomása szerint – németnek is tartotta,³⁸ Buber pedig túl közel került a kereszténységhez, és szellemisége azt sugallja, amit egyik levelében így vallott meg: „Nem hiszek Jézusban, de vele igen.”³⁹ Kár, hogy a magyar reformkonzervativizmus nem tudta integrálni – vagy csak részlegesen – a magyar-zsidó hagyományt, és a zsidó származású kommunistákra vetítette mindazt a negatívumot, amitől szabadulni akart, mint lelki tehertől, például a korábban közösen gútrozott nihilizmustól, vagy netán attól, hogy 1918–19-ben ők is kacérkodtak a forradalmakkal, és inkább a nyárspolgáriság arzenáljából is előkerülő antiszemitizmussal kacérkodtak – ki-ki a maga mértéke szerint, és tisztelet a kivételeknek!

Nincs terünk a magyar kommün és a zsidóság viszonyáról értekezni, csak Szász Zoltánt, az erdélyi reformkori nagyenyedi tanár, legidősebb Szász Zoltán dédunokáját idézzük: „A magyar bolsevizmus az egész magyarság kétségbeesési cselekedete volt a háborúvesztés rettenetes következményeivel szemben.”⁴⁰ Így vallott az, akit a kommün alatt is becsuktak, és akit Márai Sándor így jellemezett: „A humanizmus gáncs és félelem nélküli lovagja volt, a szellemi világosság bajnoka [...] egy kivesző nemzedék egyik utolsó emberpéldánya [...] A szellem *gentlemanja* volt. S úgy ült a kávéházban [...] mint egy katona a vártán. Mert az ember nemcsak értelmével ír, hanem jellemével is.”⁴¹

A magyar fajkultusz egyben eltávolodás a magyar szabadelvű hagyománytól is, némi pártosszal szólva: nemzeti történelmünk géniusától. A reformkorban faj alatt népet értettek. Szekfű már „népfaj”-ról írt, de hangoztatta, hogy ez nem biológiai, hanem „történeti képződmény”. Ugyanakkor a biológia nyelvén is beszélt, amikor azt fejtegette, hogy „a történeti egység nemhogy kizárná, de követelően parancsolja a változékony, egyik napról a másikra könnyen degenerálódó fajképnek preventív intézkedésekkel való eugenetikussá ápolását”.⁴² Persze nem kell mindezt eltúlozni, mert Szekfű a vulgáris fajvédő politika ellen irányozta eszmefuttatásának élet. De nem is kell lebecsülni. Mert ennek a nyelvnek áldozata is lett. És nemcsak ő. Ha a biológiai fajszemlélet egyes kifejezéseit behelyettesítjük az ideológiai osztályszemlélet fogalmaival, akkor az eugenika nem más, mint káderpolitika. A kommunista gyűlölködés struktúrája így nyomta rá bélyegét a megtévelyedett konzervativizmusra is.

Igazán mély meghasonlást értelmiségi körökben Szekfű fajkultusza akkor nem okozott, mert valami magyarázatot mindenki találhatott rá, és átmeneti jelenségnek vélte. Thiene-mann Tivadar, mint jeleztem, némi berzenkedéssel írt róla, de hangsúlyozta a náciizmustól való távolságot is. Mérei Gyula, akit most idézek, kellő megértéssel adta elő Szekfű fajkultuszát, mert miután az 1936. esztendő utolsó napjaiban elment állást keresni a pesti zsidó hitközség elnökéhez, imígyen számolt be mesterének, természetesen megfelelő tanítványi alázattal és képmutatással: „Először kifaggattak, milyen viszonyban vagyok Hóman miniszter úrral; itt könnyen ment a tagadó válasz. Azután egyszerre nekem szögezte a kérdésdárdát:

³⁸ Wassermann, Jakob: *Mein Weg als Deutscher und Jude*. München, 1999.

³⁹ Glatzer, Nahum N. – Mendes-Flohr, Paul (ed.): *The Letters of Martin Buber*. Syracuse, 1991. 499.

⁴⁰ Szász Zoltán: *Magyarság és zsidóság*. Budapest, [1926.] 124.

⁴¹ Márai Sándor: *Egy úr emléke. Ihlet és nemzedék*. Budapest, 1992. 134–135.

⁴² Szekfű Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok*. Budapest, 1924. 98., 108.

»Antiszemita-e Szekfű vagy sem?« Megpróbáltam magyarázni neki, hogy az Új Magyarország és lapтары értelmében véve nem, viszont Professzor Úr számára egyetlen centrális probléma lévén a magyar faj fenntartása, megóvása a pusztulástól, a történetben fellépő jelenségeket, fejlődést főleg az utolsó évszázadban aszerint értékeli, káros volt-e, vagy hasznos a faj szempontjából, s ilyen szemlélet alapján a zsidóságnak a magyarság faji hiányai, hibái révén a nemzeti élet egyes területein való túlságos előnyomulása, mely tehát a magyarság negatív tulajdonságai révén vált lehetővé, a magyar faj teljes érvényesülésére önhibáján kívül káros volt. (Lásd mai helyzet). Csak ilyen szempontból létezik zsidókérdés Professzor Úr számára, s ilyen indítékok folytán (ti. a faj fennmaradása szempontjából károsnak ítélve) kárhóztatta a gentry hivatalnokká válását, életmódját s a harmadik nemzedék életmagatartását. Azt hiszem, nem tévedtem nagyot, mikor így adtam elő Professzor Úr antiszemitizmusának okait. Nem tudom az elnök mindezt megértette-e, mert elég bamba szemmel nézett rám, szokatlan lévén neki a mai korban egy ember, aki egyetemi tanár és mégis önérdékhajhász helyett ideális célokat kövessen, és népe fennmaradásáért aggódjék az árral, sőt az árjakkal együtt-úszás helyett. Mindenesetre felvilágosítás céljából elküldtem neki Professzor Úr Korunk Szava-beli karácsonyi cikkét. Talán megérti. A cikk gyönyörű volt. Nem tetszik haragudni, ha azt mondom: az utóbbi időben írt cikkei között ebben van a legmelegebb érzés, és az a féltő gond a faj iránt ebben bukkan fel újra, ami a Három nemzedékben megragadta az igazán megértőket. Persze, hogy a mai neobarokk világban lesz-e visszhangja a társadalomostorozásnak, bizony nagyon kétséges.⁴³

A *Korunk Szava*-beli cikk – munkámban idézek is belőle – valóban megrázó: a totalitarizmus elutasítása. Szekfű bátorsága nem is abban rejlett, hogy Mussolinit megpróbálta Hitler ellen kijátszani, hanem a tisztánlátásban, és abban, hogy éreztette a fenyegetést, mozgósítani mert. Kortársa, az osztrák alkotmányjogász Erich Voegelin azon későbbi – amerikai, 1938 karácsonyán fogant – diagnózisa villant fel, mely szerint a nemzetiszocializmusban „a rossz hatékony szubsztancia és erő”, és ezért: „Egy nemesak erkölcsileg, hanem vallásilag is rossz, sátáni szubsztanciának csak hasonlóképpen erős vallásilag jó erő képes ellenállni. Sátáni erőt nem lehet csupán erkölccsel és humanitással leküzdeni.”⁴⁴ Ez viszont a kereszténységbe vetett hit megrendülésére is utal, és tudjuk a kereszténység nem tudott igazán hatékony ellenállásra mozgósítani, inkább passzív ellenállásra.

Hogy mi a faj, a karácsonyi cikkből sem tudjuk meg. Nem is feszegette Szekfű, és erre minden oka megvolt a faji eszme náci orgiája miatt. Idézett levelünkéből sem tudtuk meg, hogy mi a faj, de legalább érezzük, hogy a faj az faj, és talán azt is jobban tudjuk, hogy miért nem tudjuk ...

Azért, ha belepillantunk Méreinek későbbi Szekfű-exegéziseibe, akkor úgy tűnik, a faj helyét elfoglalja a „népünk”, ezen alkalommal az osztályszempont szűrőjével, természetesen ki-rekesztő módon megtisztított – hasonlóképpen megfoghatatlan, ám mégis a maga konkrétságában érzékelhető – valami, aminek a nevében a társadalmon uralkodni lehet.⁴⁵

Az viszont meglepő, vagy nem meglepő – ki tudja –, Mérei elfeledkezett Szekfű kereszténységéről, holott a hivatkozott cikk mélyen keresztény is volt, a harcos kereszténység utáni nosztalgia is kiolvasható belőle. Igaz, a hitközségi titkár úr előtt célszerűbb lehetett erről hallgatni, vagy ki tudja. Márpedig éppen a kereszténység volt az, ami a vérdogma atavisztikus érvényesülését elfojtotta. Szekfű meg is botránkozott azon, hogy Gábor Andor is „híven a bolsev. manierokhoz Krisztusra hivatkozik”. Ezért: „Ha akarja – írta neki 1920. augusztus 5-i levelében –, elhozom Önnek azt a kis füzetet, melyben Worte Christi, Kr. igéi is egybe vannak szó szerint állítva. Krisztus nem tartott egyetlen vérontást, egyetlen »bűnt« sem nem fontos-

⁴³ Egyetemi Könyvtár kéziratára, G 321 Szekfű Gyulának írt levelek, Mérei Gyula levele, 1936. december 31. Megköszönöm Schweitzer Gábornak, hogy felhívta a figyelmem erre a levélre.

⁴⁴ Voegelin, Erich: *Die politischen Religionen*. Stockholm, 1939. 8.

⁴⁵ Dénes Iván Zoltán (szerk.): *Szekfű Gyula*. Szerkesztette: Budapest, 2001. 235.

nak és magától értetődőnek. Ő előtte Hollán és Návay gyilkosai, Pogány József és Héjjasék, Hamburgerné kínzói egyképpen nem találnak bocsánatot, míg hamut nem hintenek fejükre. Az ő ideológiája nem a bolsevizmusé, s ha a terror hívei reá hivatkoznak, mutatja éppen, h. az emberek önmaguk nem hiszik el, h. a terror »magától értetődő« lehet. Nem az, magyarázni kell és izzadni a magyarázatokban. Ezek általános nézetek; az entente butaságáról, a kis népek kilátásairól azt hiszem megegyezünk, de a főkülönbség, mint látja, be nem hordható.” Hatalmas árkot mosott a történelem a két barát közé, hogy aztán majd néhány keskeny pallót is emeljen, olyat, amilyenen Gorkij is járt – ha jól értelmezzük Szekfű fentebb idézett szavait. De addig is Széchenyiben találta meg az útmutatót, és mintha magát vetítené „a legnagyobb magyar”-ra írásban és szóban. Ez utóbbiban még erősebben érvényesül a projekciós mechanizmus: „Sz.[échenyi] népiess.[ége] – hangoztatta 1932. évi előadásaiban – csak Petőfinél, Széch. egyedülálló, h. minden kutatás nélk. megsejt, néppel érintkezve, v[a]l[a]mi népi, faji jelleget, lelkileg ő határolja el először a m.[agyar] népet a többitől, nem rendi nációként, nem is politikai hatalmi érzésből (Dugonics lenézi tótot). Nem szépít, nem talál dicsőséget mnak lenni, sok hiba, de érzi vérbeli kapcsolatot néphez, felbonthatatlan. [...] Múlt és mai nemzeti jelleg lenézve; kívülről (bár senki oly feloldhatlanul, mint ő). Minő álláspontonról? Igaz, művelts.[ég] hiányát legtöbbször, mégsem felv.[ilágosodás] – lib.[eralizmus]”⁴⁶ Tehát nem érvényesül a népszuverenitás.

Mire jó a népszuverenitás?

Lehet, illetet volna rámutatnom – mint Erős Vilmos írja –, hogy „Szekfű – főként az *Állam és nemzet* című kötetében – a francia nemzetfogalmat azért nem tartja alkalmazhatónak Kelet-Közép-Európa térségeiben, mert itt állam és nemzet nem esnek egybe. Amikor ugyanis a Miskolczy által optimálisnak tartott népszuverenitás elve került előtérbe, az erre a nemzetfogalomra épített politika az elnyomás képviselője lett, amennyiben asszimilációra, állam és nemzet határainak egybefűzésére törekedett. Lehet, hogy a Szekfűék által optimálisnak tartott Szent István-i államfogalom sem megoldás a problémára, de erre utalni, ezt elemezni kell, hiszen éppen ez az összekötő kapocs Szekfű és például Zolnai Béla között.” Lehet, így van! Sőt biztosan így is lehet, többek között azért, mert sok a kapocs a szellemi közösségen belül, mint jeleztük.

A kérdés azonban: feszül-e fel valami ellentmondás Erős Vilmos érvelésében, amikor előjáróban így írt: „Végső konklúzióját a szerző igazából nem fogalmazza meg, mégis arra következtethetünk, hogy – úgy véli – az általa nagyra értékelt szellemtörténet jegyében született könyv [a *Mi a magyar?* című mű] a magyar reformkonzervativizmus hattyúdala. Fő érdeme, hogy bár megjelennek benne itt-ott a fajisággal, faji szempontokkal kacérkodó gondolatok, mivel a nemzetet alapvetően szellemi és történeti képződménynek mutatja be, tartja, alapvetően humanisztikus, az általános emberit középpontba állító szemléletet képvisel. Ezzel pedig, jóllehet módszertani szempontból kérdéses a korszerűsége, szembeszáll a politikai vonatkozásban korszerűnek tekintett faji gondolattal.” Ezzel „nagyjából” egyet is ért Erős Vilmos, én is vele. Jeleztem is, hogy Amerikában korszerűbb nemzetkarakterológiát műveltek. Viszont, ha elfogadja a magyar nemzeti jellemten – kényszerű – korszerűtlenségét, akkor miért kifogásolja a népszuverenitásra alapozó nemzeti gondolat mérceként való használhatóságát, bár azt nem állítja, hogy primitív ideológiai méricskélés hibájába estem volna.

A népszuverenitást tudtommal a történelem tartja optimálisnak, a történelem, amelyről el szokták mondani – némi nem túl lelkesítő bölcsességgel –, hogy olyan, amilyen; és nyilván azért olyan, amilyen, mert az valósult meg lehetőségéből, ami megvalósult. Erre a népszuverenitást érvényesítő magyar nemzetfogalomra azonban nem csak elnyomó politika épülhetett. Példa rá Wesselényi Miklós 1848-as Kismagyarország ötlete, amelyet azon történések

⁴⁶ Egyetemi Könyvtár kéziratára, G 630/2. 8.

gondosan mellőznek, akik Teleki Lászlónak adják a pálmát, hogy kimondja a Szent István-i Magyarország halálát, miközben Teleki valójában a népszuverenitás alapján a régi Magyarország demokratizált változatát igenelte, és nem ment el odáig, mint Wesselényi vagy később Szemere Bertalan. Kossuth Lajos szintén a népszuverenitásra építve képzelte el „térsegeink” konföderatív jövőjét. Persze mindez papíron maradt, akárcsak az 1849. júliusi nemzetiségi dekrétum, mely nélkül nincs 1868-as nemzetiségi törvény, mely nélkül nincs oly sok szép ígéret az 1918-as gyulafehérvári román határozatban. De azért mindez komolyabb dolog, mint „Szekfűék” metaforikus példálóztatása, melynek józanságra intó szerepét nem vonom kétségbe. Az elveszett paradicsom nosztalgiája érvényesül benne. Erre utal az is, hogy gondosan nem hangsúlyozták azt sem, hogy Szent István Magyarországnak határai nem érték el a Kárpátok gerincét, hiszen tudták, maga az országhatár fogalma sem létezett olyan formán, ahogy a történeti Magyarország történeti látomásában élő közvélemény vélte, amellyel a történészek nem akartak szembekerülni, inkább próbálták azt humánus tartalommal megténi. Ez nem is kevés.

Az sem könnyű, ha az ember szellemi őseinek a világát keresi, oda téved vagy azt próbálja megkonstruálni. Nem tagadom, a *Szellem és nemzet*ben ezzel bajlódtam. Némi önéletrajzi vonatkozása is van munkámnak, mert Atyámat éppen egykori barátaival, Zolnaival, Eckhardttal és másokkal együtt próbálták eltávolítani az Akadémiáról. Az ember pedig szeret bosszút állni, ki-ki a maga módján. Tudjuk, látjuk, tapasztaljuk, hogy az apa- és anti-apakomplexus tudatalattiból miként tör fel. Jobb nem firtatni. Inkább éljünk az utólagos okosság lehetőségeivel. Persze nem biztos, hogy túlzásba kell vinni. Erős Vilmos a magyar szellem-történet „átfogó képét” igeneli. Attól félek, akkor óhatatlanul belesüppedünk a historiográfiai unalomba, amelynek van néhány klasszikusa, például a szellemtörténetről marxizmusra átnyergelő Mérei Gyula is. A csoportkép szebb és tanulságosabb, meghittebb is. Nem kell kínlódni az epigonokkal, akik egyébként nagyon tanulságosak, mert a nagy szellemi termékek recepciójának lehetőségeit és korlátait jelzik. A csoportképen még „a fényképésznek” is meg lehet húzódni az egyik sarokban, mint ezt Fenyő István, mint lektor, kissé finomabban észrevételezte. Ez azért mégis diszkrétebb, mintha valaki a másnak emelt szoborra mászik fel, és már nem is tudjuk, hogy kinek a szobrát kell csodálnunk. Látószög kérdése is, hogy mit veszünk észre. És az is igaz, hogy akihez közel kerülünk, kissé annak a szemével is szemlélődünk. Nem tagadom, Zolnai Béla szemlélete vonzott a leginkább. Az is igaz, hogy ha kezembe kerül Vámos Ferencnek a „mi a magyar”-vitához kapcsolódó izgalmas könyve,⁴⁷ akkor Zolnai népiesség-ellenességét némileg másképpen, több kritikával mutattam volna be, de hát az említett munkát nem csak én nem ismerem, ami nem mentség, de jobbat nem tudok kiötleni.

Zolnainak nagyszerű hagyatéka van, és benne feltárul a tudós nagysága és esendőssége, eredendő naivitása, ami nélkül nincs tudomány, legalábbis humán és nem antihumán tudomány. Mert szegény Zolnai, miután 1949-ben jól megalázták, amit némi fanyar humorral tűrt, oly angyali naivitással hangoztatta, hogy megírja könyvét a balladáról, elkészíti a magyar Larousse-t, amiből csak annyi lett, hogy Eckhardt Sándor szótárába cédulázott, és bosszúból – állítólag – nem létező szavakat talált ki a maga mulattatására, és gyilkos lapszéli megjegyzéseket fűzött Szekfű Gyula *Forradalom után* című művének egyes – szovjetbarát és Rómára is kacsintó – kitételeihez. Ezeken is jókat lehet nevetni, de nem mindig. Gondoljunk csak arra, amit Szekfű éppen Gorkijról írt Gábor Andornak. Így feltárul annak tragikumuma is, hogy mit jelent, ha valaki azt hiszi, történelmi mértékkel tudja mérni a változásokat, míg más csak egyszerűen emberivel. Persze hangsúlyoztam is, Szekfű hajdani, az 1930-as évek végén és az 1940-es évek elején papírra vetett komor mementói fölötté állnak Zolnai szellemes echóinak. De Szekfű 1949 utáni kényszerű szerepjátszása és Zolnai nevetgelése együtt alkotják továbbra is a történelmet, közben pedig a történelem főirányával való kényszerű azonosulás tragikumuma is feltárul, hiába a távolságtartás igénye. Nem lévén hivatásos szekfűlógus, részben csak a kö-

⁴⁷ Vámos Ferenc: *Hagyományok a máglyán. A magyar történetírás válsága*. Kecskemét, [1940?].

rülmények kényszere folytán foglalkoztam Szekfű életművének egyes mozzanataival, pontosabban azért, mert maga a nagy történetíró megkerülhetetlen. Az ő tevékenységének tükrében tárul fel igazán a 20. századi értelmiségi magatartás tragikumja. A szellemtörténet még távolságot tudott tartani a politikától, a marxizmus már – tisztelet a kivétel(ek)nek – beállít a csatasorba, ahonnan nehéz meglógni, még akkor is, amikor a Vörös Hadsereg és mezei hadai már mintha eltűntek volna a semmibe.

Tréfákozás az ördögök világában

Epilógusunkhoz még némi kitekintés is hozzátartozik, mert akárhogyan is vesszük, Szekfű Gyula volt a magyar szellemtörténeti világ legnagyobb egyénisége, és ennek köszönhetően neki adatott meg igazán a lehetőség, hogy megvonja a kor mérlegét – a maga módján –, és „leszámoljon” sok saját korábbi nézetével. Esménye – horribile dictu – a centralisták népszuverenitásra épülő politikai tervezgetése. Ez lett a norma. Kossuth szerinte „több tekintetben a múlthoz vonzó, azt sokban fenntartani óhajtó romantikus politikus volt”. Viszont – hangsúlyozza Szekfű – 1848 igazolta az ő „politikai géniuszát”, mert „ha áprilisra nem sikerül a törvényeket tető alá hozni, a nemzet kénytelen köz- és magánjogi anarchia állapotában harcolni függetlenségéért s a magyarság megmaradásáért”.⁴⁸ Íme: erre is jó volt a népszuverenitás. De ez lett a lelkiismeret-vizsgálat alapja is.

Gyurgyák János nagyigényű monográfiájában szépen felleltározza Szekfű eszméit, beleértve szelektív antiszemitizmusának szüleményeit is, a konzervatív fordulat historikusának mutatta be őt. Úgy véli, 1947-es művében „már alig érinti a témát”, mármint az ún. zsidókérdést, bár jelzi a zsidóság kifosztását, majd deportálását és a nyilasok tömeggyilkos akcióit. A mű egyik üzenete valószínűleg az, hogy nincs már és nem kellene hogy legyen zsidókérdés. Az 1937–40-ben – angol fordítás reményében írt – *Rövid magyar történet* című művében Jászi Oszkár ún. dilettantizmusát nem egészíti ki más korabeli munkáiból ismert – az ízléstelenség és a verbális agresszió eszköztárából való – kitételekkel. Ő nem csak azt mérte fel, hogy a nyugati olvasó kegyeit ilyesmikkel nem lehet megnyerni, ő már túl volt a *Három nemzedéken*.

Gyurgyák János okkal kételkedik abban, hogy „az általa – mármint Szekfű által – vizionált forradalom bekövetkezett-e”.⁴⁹ Ebben ugyanis az érdekelt, maga Szekfű is kételkedett. Mint 1946-ban Moszkvából Mérei Gyulának írta: „A »Forradalom után« cím rejtély elöttem. Sohase akartam ezt a címet, nem is lehetett, a könyvben többször aláhúzza van, hogy most »közben« vagyunk. Csak úgy érthetem meg, hogy az ősszel a magas vérnyomás miatt kissé zavaros volt a fejem. Ezt láthatod a könyv két utolsó fejezetében is, melyeket szénaboglyának készítettem.”⁵⁰ Vigyázzni! Ott van a tú elrejtve. Bizony, ha nem is – Gyurgyák által igenelt – „részletes”, de sok vonatkozásban mélyreható elemzést találunk. Komor színekkel jelzi, hogy a nyomor és az irigység miként támasztotta fel az antiszemitizmust. „Így került elő az anyagiakon keresztül, az antiszemitizmusnak minden erkölcsi erőtől, különösen a kereszténységtől elítélt ördöge, melyről azt hittük, hogy soha többé nem találkozunk vele. Talán félmillió magyarországi zsidó pusztult el, akiknek haláláért bizonyára mindnyájan felelősek vagyunk, mert nem viselkedtünk úgy velük szemben, mint a dánok, hollandusok vagy a franciák vallásos tömegei. Mintegy másfélszáz ezer tért vissza, akiknek akkor, a teljes felfordulás idején, szabályos, rendezett módon nem adtunk elégtételt. A külföldre emigrált miniszterelnökök egyszer alkalmam volt tanácsot adni. Felvettem előtte, hogy az új nemzetgyűlés egyik első ülésén ünnepélyes manifesztrumban adjon elégtételt az egész nemzetgyűlés a zsidóknak s Újvidékkel kapcsolatban a jugoszlávoknak. Úgy véltem, hogy a mély szenvedélyre és megbán-

⁴⁸ Szekfű Gyula: *Forradalom után*. Budapest, 1947. 30., 42.

⁴⁹ Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest, 2001. 309.

⁵⁰ MTAKK, Ms. 5235/22.

tottságra hatni lehetett volna hasonló mély szenvedélyből jövő, az igazság és sajnálat páthosztát kifejező nyilatkozattal.”⁵¹

És folytatódik a kollektív gyónás. Egyéni szebb lett volna, de az is igaz, hogy az ilyesmi a mi modern és posztmodern világunkban nem tanácsos, mert pillanat alatt átkerülhet egy vádiratba, és a bűnbánó vallomást tevő pedig valamelyik nagy prédára éhes hajdani kis bűnöző áldozatává válik. De különben is: malibus socios habere... A fejedelmi többes az egyéni felelőtlenség és a kollektív felelősség önfelmentésre alkalmas instrumentalizálása. Mint egyik jeles barátom mondta, csak hálát adhatunk az Istennek, hogy nem akkor éltünk. Mégis milyen szép lett volna, ha korábban szólal meg Szekfűben ez a próféta. Igaz, akkor nem nagyon lehetett, egyre kevesebb volt az alkalom. Ebben rejlik a szakma nagysága és nyomorúsága. Ezért kerestem és emeltem ki azon megnyilvánulásokat, amelyek a maguk korában nem voltak korszerűek. Minél korszerűtlenebbek, annál szebbek és értékesebbek, ha bennük az ezeréves magyar zsidó-keresztény kultúra tisztasága villan fel. A *Szellem és nemzet* erre is akart figyelmeztetni. Valahogy azok a mi kortársaink, akik akkor nem nagyon akartak kortársak lenni. Ennek persze ára van. Szekfű Gyula és Zolnai Béla példáján ezt is próbáltam érzékelteni, bár igyekeztem az *ad hominem*-jellegű észrevételektől tartózkodni. Nézeteinek és a politizáló történetírónak a struktúrája érdekelt, a személyiség annyiban, amennyiben annak meghatározó jellege érvényesült, vagy inkább ezt meg lehetett ragadni az intim szférában való kotorászás nélkül. Próbáltam is érzékelteni, hogy Szekfű Gyula 1930–40-es évekbeli harcos publicisztikája milyen sok vonatkozásban érték. Annak köszönhetően is, hogy olyan ideológiai pozíciót alakított ki, amelyből megtehetette saját világának, a neobarokk világnak az ostorozását, míg 1945 után a baloldalt már jobbról, úgymond: jobboldali múlttal nem igazán bírálhatta, bár egy-két érdekes szellemi akrobata mutatványt a *Forradalom után* című művében és még moszkvai követi jelentéseiben is megkockáztatott, amikor sugalmazni akart valamit vagy egyszerűen csak odamondott a világnak. Olykor önmagához következetesen tette ezt. Például amikor a *Forradalom utánban* elutasította a Kossuth-kultuszt, amit akkor is megtett, amikor Klebelsberg Kuno vagy Bethlen István több-kevesebb lelkesedéssel ecsetelték Kossuth érdemeit. Vajon Szekfű kevésbé bízott volna az önrendelkezésben és a demokráciában? Mindenesetre úgy járt el, hogy a politikai demokratizmust zárójelbe tegye, ami azért is tanácsos lehetett, mert a történelem is ezt tette: „Kossuth gazdag és ennél fogva ellentmondásos életének egyes jeleneteiből és nyilatkozataiból nem lehet az elkövetkező idők nemzedéke számára kielégítő kultúralapot teremteni”.⁵² Az idézet azért is érdekes, mert jelzi, hogy Szekfű bár megint belekeveredett a politikába, a kulturális továbbélésre készült és akart felkészíteni, az értékek kulturális téren való továbbélésében látta a jövő beszűkülő lehetőségeit. Kossuth öröksége viszont alapvetően politikai, a demokrácia igenelését célzó irányadás.

A hivatalos Kossuth-kultuszba viszont Szekfűnek is be kellett kapcsolódnia. Tegyük hozzá, ennek a hivatalos kultusznak a historiográfiai hozzáadéka felbecsülhetetlen, hiszen megindulhatott Kossuth Lajos összes műveinek kritikai kiadása, és az *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára* is jelentős mű. Az *öreg Kossuth* című Szekfű-tanulmány is nagyszabású kísérlet. Van benne empátia, viszolygás, egy-két szlogen és némi gonoszkodás, mert azért tesz olyan megjegyzést is, hogy „a turini remete” szánalmasnak is tetszik, és ezek nyomán úgy tűnik, mintha Szekfű saját helyzeti szánalmasságát írásának hőisére vetítette volna. Hiszen Kossuth szerepét reálisan is próbálta látni, még akkor is, amikor Széchenyinél kereste az eszményt, hogy így hasson a politikára, és egyszerre távol is tartsa magát a politikai tértől. Példaként már említett egyetemi előadásából idézzük az 1840–60-as évek értékelését: „Nem reálpol[itikus], ez igaz; akkor már: Sz[échenyi] szarvat ad nem-m[agyar]oknak, ezek lelkesen hozzá; nacion[alizmuso]k (kis és nagynál) ma is kizárólag önmagukban erk[ölcs]i t[ör]v[ény]t, s[acro]. egoismo, egész kisebbs[ég]i mozgalom célja önmaga mell.[ett] tekintet-

⁵¹ Szekfű: *Forradalom után*, 188.

⁵² Szekfű: *Forradalom után*, 207.

tel legyenek másokra. S minden nagy szellem keresi ebből kivezető útát, Deák, Eötvös, Koss.[uth] 1842-ben Sz.[échenyi] ellen, utóbb: Koss.[uth] Duna k[on]f[ö]d.[erációja], 1868 n[em]z[etiségi] t[ör]v[ény]. Ker.[eresztény] gondolkodó nem nyugodhat bele, h.[ogy] örökké harc legyen ny[el]v[ekért], amint 200 éven át vallásért volt, rendül[etlenül] vív[nak]. méltá-nyoss.[ág] és nem pusztá önzés alapján; ezen az úton Sz.[échenyi] világít Köz[ép-]Eur[ópá]-nak, nem[zeti]s[é]gi harc klassz.[ikus] földjének.” Szó és írás kiegészítik egymást, de úgy tűnik, Szekfű szóban mintha jobban érzékeltetne arányokat, talán azért is, mert az öncenzúra másképpen érvényesült. És nem tudjuk, hogy az öreg Kossuthról írva 1867 minősítése: „katasztrófa” szövirág-e vagy sem. Vajon az ok-okozati összefüggések átgondolása íratta vele vagy „a korszellem”, és esetleg csak azt akarta érzékeltetni, hogy Kossuth számára mit jelentett a kiegyezés, amely szerinte „meg nem változtatható helyzet” terméke.⁵³ Annak fejtegetése, hogy Deáké a jelen és Kossuthé a jövő, szinte drámai szembesülés korábbi álláspontjával, hiszen az idők változásával a többé-kevésbé elvont keresztény természetjogi mércével már nem lehetett érvelni, és alighanem maga is elvesztette hitét ennek hatékonyságában. A nagy átértékelő saját magát is át kellett értékelje. Az *öreg Kossuth* Szekfű Gyula belső vívódásainak is dokumentuma.

Szekfű Gyulánál a történelem fölé emelkedést célzó kísérlete, patetikus erkölcs-kultusza némi cinizmussal is összefonódott. Cinizmussal átszótt gyilkos iróniáját olykor egyfajta élvezettel idéztem fel, sőt olykor még némi egyetértéssel is. Talán majd egy komoly Szekfű-monográfia érzékeltetni tudja,⁵⁴ hogy mi minden keserűség, az érzelmek milyen zűrzavara és kristályosodása húzódik meg egy-egy olyan alapvetően bátran morbid megjegyzés mögött, amelyet például akkor is megeresztett, amikor honi elvtársaink elnökséggel kínálták meg őt, a Moszkvában szolgáló nagykövetet, mire ő így utasította el a félig-meddig megtisztelő ajánlatot: „Itt legalább tisztességes emberekkel érintkezem.”

Ezt olvasva és idézve, és rajta eltűnődve időnként megrettenek; hátha igaza van! De ez csak vicc; hátha nincs igaza! Vagy ez is csak vicc? De hátha Szekfű is elolvasta Dosztojevszkij *Ördögökjét*? Innen nézve sok mindent olykor könnyebb elviselni, olykor pedig nehezebb, ezért indokolt Szekfű történetírását egyben irodalomnak is tekinteni; és láthatjuk, azért a magyar historikus némileg kegyesebb volt, mint az orosz klasszikus azokkal szemben, akiket nem szeretett. Mégis az érzelmi túlfűtöttség is alapja annak, hogy a nagy történetírókhoz hasonlítható fölényes és meggyőző írásmódot éltette, és ezért tud olykor megtéveszteni, ha nem a maga korában szemléljük, hanem időtlen igazságokat keresünk nála; megtévedéseit pedig, amelyeket a maga módján igyekezett kiigazítani, a korszellemre hivatkozva próbáljuk viszonylagossá tenni vagy nem meg-, hanem kimagyarázni. Szekfű lelkiismereti vívódásai nem egyszerűen tanulságosak, hiszen egy ember nagysága vagy parányisága azon is mérhető, hogy saját ellentmondásaival miként tud szembenézni. Innen is az örök kérdés: Mire jó a leegyszerűsítés?

⁵³ Szekfű Gyula: *Az öreg Kossuth 1867–1894. Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. II. Budapest, 1952. 342., 355–356.

⁵⁴ A Szekfű-kutatás feladatairól saját korábbi nézeteit is meghaladva Dénes Iván Zoltán: *Egy konzervatív magyar tudós metamorfózisa és önazonossága*. In: Szekfű Gyula, 28–29.